MAJOLICATEGELS in het MAS - MUSEUM AAN DE STROOM

DEEL I - TABLEAURANDTEGELS

Studierapport

Frans Caignie - 2015 - versie 2

In de tegelverzameling van de collectie Vleeshuis te Antwerpen bevindt zich een aantal zeer bijzondere majolicategels, beschilderd met fragmenten van figuratieve en ornamentale decors, die klaarblijkelijk afkomstig zijn uit meerdere tegeltableaus. Onder de term *tegeltableau* wordt verstaan een voorstelling aangebracht op een uit aardewerktegels samengesteld vlak dat, na beschildering, werd gebakken in een pottenbakkersoven. Het beeld dat hierbij tot stand komt is dat van een schilderij op doek, wat een totaal verschillende benadering is van tegeldecoraties op individueel beschilderde tegels die, mits het respecteren van repeterende patronen, theoretisch tot in het oneindige kunnen worden samen gelegd. Tegeltableaus tellen minstens 4 tegels, 2 breed op 2 hoog, elk 13 à 14 cm in het vierkant. Tableaus van 6 of 9 tegels komen courant voor, maar ze kunnen ook veel grotere afmetingen aannemen zoals het hierna besproken tableau *De val van Saulus* dat 98 tegels telt, 14 breed op 7 hoog.

In een eerste deel wordt getracht te achterhalen tot welk groter geheel al deze tegels hebben behoord. Allereerst komt het tableau *De val van Saulus* aan bod, waarna drie losse tegels worden onderzocht waarvan het decor nauw aanleunt bij voorstellingen op de randtegels van dit tableau. Opvallend is een reeks randtegels met putti-voorstellingen die tot verschillende tegeltableaus hebben behoord. Daarnaast treffen we nog meerdere randtegels aan met groteske elementen en andere met een ornamentaal decor.

Deze studie zou niet volledig zijn indien ook de overige majolicategels uit de collectie van het museum niet aan bod zouden komen. Ze kunnen ondergebracht worden in groepen op basis van hun decor: majolicategels met rankendecor en met figuratieve voorstellingen, kwadraattegels met hetzij dieren hetzij bloempotten en tegels met tulpafbeeldingen.

Met dit onderzoek willen we een bijdrage leveren aan de kennis van de Antwerpse majolicategelproductie uit de 16de en begin 17de eeuw, de collectie Vleeshuis ontsluiten voor het grote publiek en een basis leggen voor verder onderzoek.

De auteur wil hier uitdrukkelijk Annemie De Vos en Eva Meesdom van MAS|Museum Vleeshuis danken voor hun bereidwillige medewerking bij de voorbereiding van dit onderzoek.

INHOUDSTAFEL Deel I : tableaurandtegels

toelichting 3

I. 1. het Saulustableau 6
a. nota over de restauratie van het Saulustableau 8
b. briefwisseling over de restauratie van het Saulustableau 9

I. 2. een tweede tegeltableau 11
I. 2. A. tegels verwant aan het Saulustableau 12
overzicht
a. decor 13
b. onderlinge aansluiting 14
c. initiële plaatsing in het Saulustableau 16
d. replicategels in de onderrand 17
e. replicategels in de bovenrand 18
f. anderhalve replicategel in de linker zuil 19
g. replicategel middenin de voorstelling 19
nota betreffende de industriële tegels 21
samenvatting 23
I. 2. B. tegeltableau de “Twee Goddelijke Deugden” 24
a. tegelnummers 6 en 12 28
b. tegelnummers 18, 23, 24 en 28 29

I. 3. tableaurandtegels met putti 35
overzicht
a. een derde en vierde tegeltableau (tegels D en E) 36
b. een vijfde tegeltableau (tegels F en G) 39
c. een zesde tegeltableau (tegels H en I) 40
samenvatting 44

I. 4. tableaurandtegels met grotesken 45
overzicht
a. een zevende tegeltableau (tegels J1 en J2) 47
b. een achtste tegeltableau ? (tegel K) 48
c. een negende tegeltableau (tegelfragmenten L1 en L2) 51
d. een tiende en elfde tegeltableau ? (tegels M en N) 53
e. een twaalfde tegeltableau (tegel O) 56
f. een dertiende en veertiende tegeltableau (tegels P en Q) 58

I. 5. tableaurandtegels met ornamentaal decor 61
overzicht
a. een vijftiende tegeltableau (tegels R1 en R2) 63
b. een zestiende tegeltableau (tegel S) 65
c. een zeventiende tegeltableau (tegels T1 en T2) 67
d. een achttiende tegeltableau (tegels U1 en U2) 69
e. een negentiende en twintigste (?) tegeltableau of tegelrand (?) (tegel V1 en V2) 71

I. 6. herkomst 76

statistische analyse 81
samenvatting 85
beschouwingen 86
literatuur Saulustableau 88
literatuur algemeen 89

Toelichting

In deze studie worden de tegels een na een onderzocht. Hun decor wordt beschreven en de tegelkenmerken worden volgens een vast schema in tabelvorm weergegeven. We hebben ervoor gekozen de materiaaltechnische gegevens met betrekking tot elke afzonderlijke tegel samen te houden met de beschrijving en de studie van het decor, en deze niet te verwijzen naar bijlagen. De reden hiervoor is dat kennis en beoordeling van de tegelkenmerken zeer waardevol zijn om de tegel in zijn geheel te begrijpen en te situeren. Zeker bij de beoordeling van tegels die deel uitmaken van eenzelfde tableau kan enige overeenkomst verwacht worden van de elementen die deze stukken kenmerken.

De collectie

De voormalige collectie van het Museum Vleeshuis behoort nu toe het MAS - Museum aan de Stroom - en dient aangeduid als *MAS|collectie Vleeshuis*. In de studie zal gemakshalve de term *collectie Vleeshuis* gebruikt worden.

Afmetingen

De meest voor de hand liggende kenmerken van een tegel zijn de afmetingen: de breedte, de hoogte en de dikte. Omdat de 16de-eeuwse majolicategel met de hand is gevormd en vlak gestreken, is de dikte niet op alle plaatsen egaal. Daarom wordt bij een noemenswaardig verschil zowel de maximum als de minimum dikte opgegeven. Alle afmetingen worden uitgedrukt in millimeter.

Hoek- en randaanduidingen

De plaatsaanwijzing van hoeken en randen komt in de beschrijving van het decor en in product-technische fiches heel vaak voor. Deze worden daarom gemakshalve afgekort en aanduid in hoofdletters, als volgt:
HLB, HRB staat voor respectievelijk de tegelhoek links en rechts boven;
HLO, HRO staat voor respectievelijk de tegelhoek links en rechts onder;
B, R, O en L voor respectievelijk de tegelrand boven, rechts, onder en links.

Tegelaanduidingen

Door de jaren heen werden door het museum wisselende systemen gebruikt voor de toekenning van inventarisnummers aan nieuw verworven stukken, zo ook voor majolicategels. Om de leesbaarheid bij bespreking en onderlinge vergelijking van tegels te vergemakkelijken, worden ze in deze studie aangeduid met een letter, of een letter en cijfer indien ze tot eenzelfde geheel behoren.

Nagelgaatjes

Zodra de handgevormde kleitegel voldoende droog is, worden de vier randen wat bijgesneden. Dat snijden gebeurt langsheen de randen van een plankje dat met de hand stevig wordt vastgedrukt op de tegel. Opdat deze niet zou verschuiven, zijn in het plankje overhoeks twee nageltjes aangebracht. Die laten twee gaatjes na die na het schilderen en bakken van de tegel steeds zichtbaar blijven. Tegels die met behulp van hetzelfde plankje gesneden werden, laten dan ook een overeenkomstige afstand tussen de twee nagelgaatjes optekenen. Die worden in millimeter en tienden van millimeter opgegeven. Verschillen in de krimp tijdens het verdere drogen en bakken en de moeilijkheid om steeds op dezelfde wijze de afstand te meten, verklaren lichte afwijkingen.

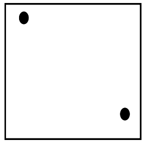
HLB-HRO

of

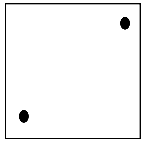
HLO-HRB

De tegelschilder hield geen rekening met de plaats van de nagelgaatjes zodat twee situaties kunnen voorkomen. De afstand tussen twee nagelgaatjes wordt door de hoekligging aangegeven:
In het geval een van de nagelgaatjes niet kan gelokaliseerd worden, wordt voor het andere gaatje de afstand gemeten tot de aanliggende tegelhoek. Deze informatie is niet steeds relevant omdat hoeken meestal door slijtage wat afgerond of beschadigd zijn.

Tableaukenteken en tegelnummer

Tableautegels bevatten slechts een fractie van de hele voorstelling, in tegenstelling tot het vlakvullend decor op ornamenttegels. Daarom werden bij tableautegels *merktekens* aangebracht op de tegelrug die meestal uit twee delen bestaan.

Een of meerdere letters identificeren de tegels van eenzelfde tableau en dienen om bij het uitladen van de oven, alle tegels van het tableau opnieuw samen te brengen. Een majolicaoven had immers een zeer verscheiden inhoud: divers schotelgoed, individuele tegels en tegels van meerdere tableaus, zowel in kleivorm voor de biscuitbak als geschilderde stukken voor de glazuurbak. Dit *tableaukenteken* staat meestal bovenaan de tegelrug.

Onderaan de tegelrug staat het *tegelnummer*, een volgnummer dat de plaats van de tegel binnen het geheel van het tableau aangeeft. Het is aangebracht in ofwel Arabische of Romeinse cijfers. Hiermee kon bij het uitladen van de oven nagegaan worden of alle tegels van het tableau aanwezig waren. Ook voor de tegelzetter waren ze nuttig, zelfs essentieel, om de tegels in hun correct verband te plaatsen. De nummering start bij de meest linkse tegel op de bovenste rij van het tableau en loopt, in zigzag rij per rij, verder tot de meest rechtse tegel op de onderste rij.

De letters en cijfers op de tegelruggen hebben geen glazuurglans.
Waarschijnlijk werden die rechtstreeks op de droge kleitegel getekend vooraleer een eerste maal te worden gebakken. De verf, mogelijk kobaltoxide, die wat ingedrongen is in de kleimassa bakt dan zwart tijdens de biscuitbak.(1) Het vervolg van de handelingen kunnen we ons als volgt voorstellen. Eens gebakken tot biscuit, werden de tegels uitgelegd met de merktekens naar onder, in de volgorde van boven links naar onder rechts. Hierop werden de contouren van de voorstelling aangebracht, voor zover bekend met de techniek van de doorstuifspons.(2) De schilder kon dan de tegels een na een in de goede volgorde opnemen en aan zijn werk beginnen. Deze werkwijze zou dan ook betekenen dat de nummering niet door de tegelschilder zelf tijdens het schilderen werd aangebracht, wat regelmatig in publicaties wordt vermeld, maar wel reeds in de vroegste fase van de productie.

Voor het opzet van het onderzoek in dit eerste deel, met name *welke tegels horen bij welk tableau,* zijn deze merktekens een grote hulp, uiteraard in de mate dat ze nog leesbaar zijn, niet bedekt met een mortellaag of niet vervaagd door jarenlange bewaring in een ongunstige omgeving.
Waar de merktekens bedekt zijn door een waas van mortel , worden de tekens slechts zichtbaar mits het vochtig maken van de plaats waar men ze vermoedt. Zekerheid omtrent de exacte markering zal er slechts zijn nadat deze door een restaurator met de vereiste vakkennis vrijgemaakt te zijn.

(1) *Het is niet bekend of reeds onderzoek is uitgevoerd naar de samenstelling van de gebruikte verf.*

(2) *De contouren van het decor werden aangebracht met behulp van een 'spons' en een zakje fijn zwart poeder. Een spons is een vierkant stuk papier waarin de contouren van het decor met fijne gaatjes was doorprikt. De spons werd op de tegel gelegd en met het zakje poeder beklopt. De zwart doorstoven stippellijntjes, die fel contrasteerden op een ondergrond van wit tinoxide poeder, werden door de schilder met een fijne borstel geconsolideerd. Dit noemt met de 'trek' die meestal wordt aangebracht in het blauw met kobaltoxide. Bij het onderzoek van het schilderwerk van de majolicavloer in de kapel van het kasteel van Rameyen werden contourlijnen waargenomen die klaarblijkelijk verkeerd waren gepositioneerd en door de schilder niet werden gevolgd. Ze werden overschilderd, maar doordat die lijnen (de trek) op het met oxidepoeder bedekt tegelvlak niet weggegomd kunnen worden, blijven ze vaag zichtbaar onder de inkleuring. (Caignie 2009, de trek, 237-238)*

Inhoud

Deel I

Tableaurandtegels

waar horen ze bij ?

- inzichten en hypotheses -

In dit deel worden de majolicategels besproken met een decor dat typisch is voor tegels die een afsluitend kader vormen rond een centrale voorstelling op een tegeltableau.
Ze worden gemakkelijk erkend aan de afsluitende blauwe zoom onderaan, bovenaan of aan een van de zijranden van de tegel. Soms lijkt het decor op een zuivere fries, zonder enig spoor van de voorstelling die ze omkaderen. In enkele gevallen is net boven of onder de fries nog een stukje van de centrale voorstelling aanwezig. Het lukt echter maar zelden om met die informatie het onderwerp van de voorstelling te achterhalen. Toch is deze informatie, samen met de blauwe zoom, nuttig om uit te maken of de tegel tot de bovenrand of de onderrand van het tableau heeft behoord.

Het valt op dat de tegelverzameling van collectie Vleeshuis hoofdzakelijk bestaat uit randtegels van tegeltableaus en dat er praktisch geen tegels aanwezig zijn uit de centrale voorstelling. Het hierna besproken Saulustableau is dé uitzondering hierop. Voor deze vaststelling is er geen passende verklaring.

Inhoud

I. 1. het Saulustableau

Het befaamde tegeltableau met een voorstelling van *de val van Saulus*, over het algemeen aangeduid als het *Saulustableau*, is sinds februari 2014 te bezichtigen in het open depot van het MAS - Museum aan de Stroom - te Antwerpen. Het tableau is op tegel 84 gedateerd 1547 en zeer waarschijnlijk gemaakt in het atelier *Den Salm* in de Kammenstraat te Antwerpen dat op dat ogenblik onder de leiding stond van Franchois Frans, die in 1543 de weduwe van Guido Andries huwde, de oprichter van het majolica-atelier.

Het tableau telt 98 tegels, 7 rijen van elk 14 tegels. Aan het kleurverschil met de originele geglazuurde tegels kunnen 10 tegels erkend worden als replica, gemaakt als invulling voor open tegelplaatsen. Op de hiernavolgende afbeelding van het tableau werden deze replica aangeduid met het nummer van hun tegelplaats, waarnaar in het volgend hoofdstuk zal worden verwezen. De nummering loopt van links boven naar rechts onder. Het betreft:

- in de bovenrand, 4 tegels respectievelijk op plaatsen 7, 8, 9 en 12;
- op rij 5 van het tableau, 1 tegel op plaats 64;
- op rij 6 van het tableau, 1 1/2 tegel respectievelijk op plaatsen 71 en 72;
- in de onderrand, 3 tegels respectievelijk op plaatsen 87, 90 en 91.

De tegels zijn bevestigd op een houten plaat met doorboringen en gevat in een metalen lijst van messing.(1) Drie losse tegels van hetzelfde type, die verder in hoofdstuk I. 2. bestudeerd worden, wegen respectievelijk 530, 573 en 580 gram, met verwaarloosbaar mortelplak op de ruggen. Omgerekend naar het tableau zou het totale gewicht van de 98 tegels ongeveer 55 kg bedragen. Het tableau in zijn geheel weegt 114 kg.(2) Dit betekent dat het support waarop de tegels bevestigd zijn samen met de metalen lijst ca. 60 kg weegt, een nuttige informatie voor het geval het tableau ontmanteld zou worden voor restauratie.

Het tableau is hét topstuk van de Antwerpse majolicaproductie uit de eerste helft van de 16de eeuw. Over dit tableau verschenen reeds heel wat studies en publicaties; we verwijzen hiervoor naar de literatuurlijst. Het is niet de bedoeling in deze studie hieraan historische of materiaaltechnische elementen toe te voegen.
In dit deel, waarin een overzicht wordt gebracht van de randtegels van tegeltableaus uit de collectie Vleeshuis, geldt het Saulustableau uiteraard als eerste en belangrijkste tableau.

(1) Zie briefwisseling verder in dit hoofdstuk.

(2) In 2013 werd het tableau gewogen ter gelegenheid van het transport naar Lissabon voor de tentoonstelling The splendor of cities - The route of the tile (Gulbenkian 2013/14). Vriendelijke mededeling door Eva Meesdom.

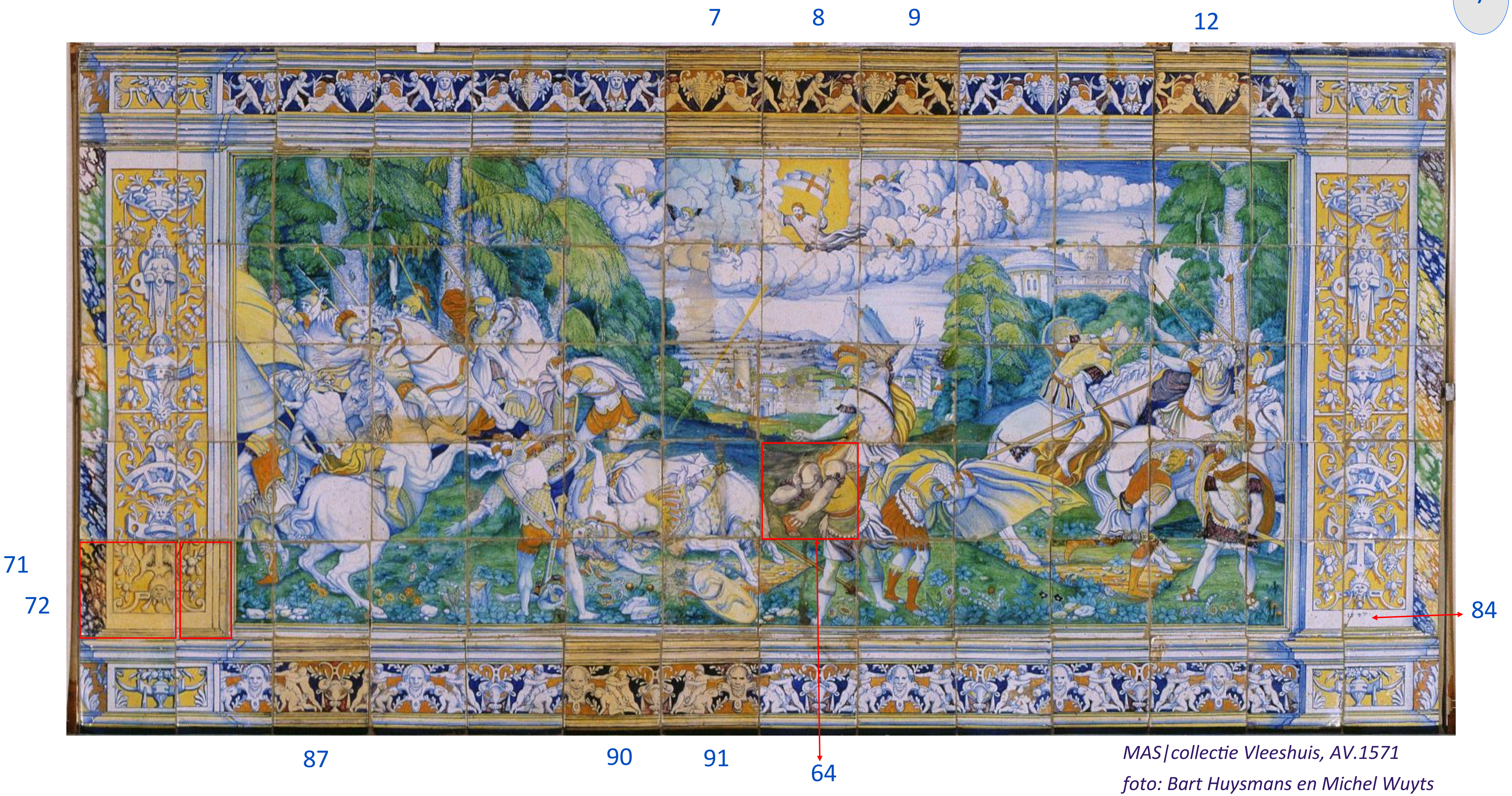

MAS|collectie Vleeshuis, AV.1571

foto: Bart Huysmans en Michel Wuyts

a. nota betreffende de restauratie van het Saulustableau

Voor het Saulustableau blijven nog twee belangrijke zaken te onderzoeken. Er is vooreerst te weinig bekend over de vondstomstandigheden van de tegels op het terrein van het atelier *Den Salm* tijdens een van de opeenvolgende verbredingen van de Boeksteeg op het einde van de 19de eeuw. De Boeksteeg wordt later omgedoopt tot Nationalestraat. Een tweede vraag betreft het verblijf van de tegels gedurende al die jaren, tot het eerste signalement in de periode 1914-1918, en wanneer en door wie ze werden geassembleerd tot tableau.

Voor een goed begrip van het onderzoek van de tegels die in het volgend hoofdstuk besproken worden, is het nuttig enkele gegevens over de restauratie van het tableau in de jaren '60 van de 20ste eeuw over te nemen uit het restauratiedossier dat zich in het Museum Vleeshuis bevindt en dat de briefwisseling bevat met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel (KIK) die de restauratie uitvoerde.

- Het Saulustableau zou geëxposeerd worden in de tentoonstelling "Roem der Belgische Gemeenten" ingericht door het Gemeentekrediet van België. Plaats van de tentoonstelling was het Paleis voor Schone Kunsten te Brussel, van 15 oktober tot 15 december 1960.(1)
- In samenspraak met het KIK werd beslist om het tableau vooraf naar hun restauratieatelier in Brussel te brengen voor een restauratie van tegels en frame. Het transport naar het KIK vond plaats op 28 Juli 1960. Na onderzoek door het KIK werd een restauratie binnen de gegeven tijds-periode (28 juli - 15 oktober) niet haalbaar geacht.
- Besloten werd om het tableau enkel op te frissen vooraleer het naar de tentoonstellingszalen over te brengen (brief 2 augustus 1960).
- Ondertussen werd overeengekomen om het tableau bij het einde van de tentoonstelling niet naar Antwerpen terug te brengen maar wel naar het KIK. Een dossier met aanvraag voor een restauratie werd opgemaakt en goedgekeurd door de Stad Antwerpen.
- De restauratie door het KIK werd beëindigd in maart 1965 en onmiddellijk werd het stuk naar Antwerpen getransporteerd waar het begin april 1965 opnieuw in het Museum Vleeshuis bewonderd kon worden (brieven 18 maart en 2 april 1965).

Hoewel de onderhandelingen en voorbereiding van de eigenlijke restauratie reeds in 1960 gestart zijn, gebruiken we hierna het jaar van teruggave aan het Museum Vleeshuis - 1965 - als referentie voor de restauratiedatum.
De historische foto's van het tableau die op het KIK bewaard worden, dateren uit drie verschillende periodes: 1914-1918 (clichés allemand)(2), 1922 en 1965. Deze laatste stemmen overeen met de het einde van de restauratie in het KIK.

(1) Tentoonstellingscatalogus - Roem der Belgische Gemeenten, 15 oktober - 15 december 1960: tentoonstelling ingericht ter gelegenheid van de honderdste verjaring der stichting van het Gemeentekrediet van België.

(2) Deze foto's zijn de oudste melding van het bestaan van het Saulustableau. Ze dateren uit de periode 1914-1918, genomen door de Duitse bezetter. Het is bekend dat de Duitsers bijzondere belangstelling betoonden voor unieke Belgische kunstwerken zoals het Saulustableau. Zo blijkt een majolica tegelvloer uit de kapel van het kasteel van Rumbeke (Roeselare) na de oorlog ontmanteld en naar Duitsland getransporteerd te zijn. (Bron: Braet Jan - Veiling op het Kaasterkasteel. De handelaar in oude zaken. Knack, 14 mei 1997, 48-52.)

b. briefwisseling betreffende de restauratie van het Saulustableau - samenvatting

Brief van 18 maart 1965

R. Lefève, chef du service conservation a.i. (KIK)

aan

F. Smekens, Conservator van de Oudheidkundige Musea, Vleeshuis

Inhoud:

Het tegeltableau is volledig behandeld en ter beschikking; behandeling bestond uit:

1° Het reinigen van de tegels aan de voorkant (vuil en resten van een laag cellulosevernis) en aan achterkant (resten plaaster van de vorige opstelling),

2° Het vervangen van de niet originele tegels waarvan de toonwaarde op de tekening niet overeenkwam met die van de originele delen;

de tegels werden genummerd 1 tot 98 vanaf boven links; vervangen tegels zijn:

7 - 8 - 9 -12

64

71 - linker helft van 72

87 - 90 - 91

De nrs. 7 - 8 - 9 -12 - 71 - helft van 72 waren nagemaakt in plateel, waarschijnlijk 19e eeuws werk.

Nr. 63 [waarschijnlijk bedoeld 64] was een tegel met beschildering in olieverf.

De nrs. 87 - 90 - 91 waren oude tegels afkomstig van een ander tegeltableau.

3° Het vervangen van opvullingen in beschilderde plaaster op tegel 35 - 46 - 50 - 77.

4° Het lijmen van talrijke breuken en het bijwerken van talrijke afschilferingen.

5° Het reconstitueren van het tableau door de tegels te bevestigen op een plaat met doorboringen en voorzien van een metalen lijst

Bijlage: factuur (25.000 F.)

Brief van 2 april 1999

L. Masschelein-Kleiner, Directeur (KIK)

aan

Gielen Liesbeth, Stijfselrui 7, 2000 Antwerpen (restaurator? studente?)

Antwoord op brief van 22 maart 1999 met vragen naar informatie betreffende de restauratie van het Saulustableau [vragen tussengevoegd in het blauw]

Wat gebeurde er met het tableau tussen juli en oktober 1960? Was dit een vooronderzoek of reeds een eerste behandeling en waaruit bestond die behandeling?

1) 28 juli 1960 – 6 oktober 1960

- foto's opnamen vóór behandeling

- geen behandeling - Lichte opfrissing voor de tentoonstelling (?)

Wie heeft/hebben de restauratie uitgevoerd?

2) behandeling

- Mevr. M. Peeters-Stordeur september 1960 – april 1962

- De heer R. Leytens augustus 1964 – maart 1965

In welk materiaal werden de ontbrekende tegels gemaakt?

3) namaken van ontbrekende tegels: met Polyester D.V.

Met wat werden de tegels verlijmd?

4) lijm: Polyester D.V.

Op welke drager werden de tegels uiteindelijk bevestigd en hoe werden ze bevestigd?

5) bevestiging op een houten plaat met doorboringen en voorzien van een metalen lijst (messing)

Graag kopie van de foto's van het tegeltableau van voor de behandeling

1914-1918, clichés allemand

© KIK-IRPA, Brussel, cliché B16289, B16290, B16291, B16292.

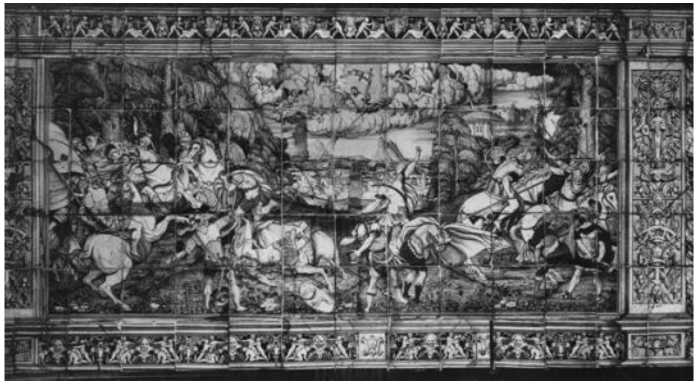

1922, fotograaf onbekend

Het is niet duidelijk waarom op deze cliché de helft van de linkse zuil ontbreekt.

© KIK-IRPA, Brussel, cliché B6146.

© KIK-IRPA, Brussel, cliché B197301.
Het is niet duidelijk waarom op deze cliché de helft van de linkse zuil ontbreekt.

© KIK-IRPA, Brussel, cliché B197302.
Deze foto illustreert de nieuw gemaakte tegels 64, 90 en 91.

1965, fotograaf A.C.L.

© KIK-IRPA, Brussel, cliché B197303.
Deze foto illustreert de nieuw gemaakte tegels 9 en 12.

Inhoud

I. 2. een tweede tegeltableau

Het decor op drie losse majolicategels in de collectie Vleeshuis doet onmiddellijk denken aan het Saulustableau. De overeenkomst met de spelende putti op de rand onderaan dit tableau is frappant.
Daarnaast bezit het museum nog zeven replicategels, waarvan zes een voorstelling vertonen die eveneens verwant is aan tegels in de randen boven en links van het Saulustableau.
Een tiende tegel komt uit het midden van het Saulustableau.

De opzet van deze studie is nagaan of de drie majolicategels tot het Saulustableau behoren en wat de betekenis is van de zeven replicategels.
Op de volgende pagina's wordt voor de drie majolicategels eerst het decor beschreven, waarna hun onderlinge aansluiting en hun initiële plaatsing in het Saulustableau wordt onderzocht. Aansluitend worden de zes replicategels (industriële tegels) die verwijderd werden uit de bovenrand en aan de linkerkant van het Saulustableau, en de kleitegel uit het midden van het tableau, onder de loep genomen. Het onderzoek van deze tegels brengt mee dat voor een deel de geschiedenis van het Saulustableau ter sprake zal komen.

Zes andere tegels werden aanvankelijk als afzonderlijk tableau bestudeerd. Ze bevatten delen van voorstellingen die door Charles Van Herck in 1937 begrepen werden als personificaties van drie goddelijke deugden: geloof, hoop en liefde. Behalve het Saulustableau, zijn het de enige tableautegels in de collectie die een figuratief decor bevatten en uit het middenvak van een tableau voortkomen.

De reconstructie die Van Herck heeft opgezet, hebben we getoetst aan de markeringen op de ruggen van de zes tegels. Voor twee van de drie deugden - liefde en geloof - is die correct. Voor de derde deugd ontbreekt elke tegel.
Op basis van de nummers op de rugzijde van de tegels, die de plaatsen van de tegels in het tableau aangeven, komen deze zes tegels uit een tableau van 35 tegels, waar inderdaad slechts plaats is voor twee goddelijke deugden.

Een aantal overeenkomstige kenmerken bij deze twee series, de drie randtegels met puttivoorstellingen en de zes met de twee deugden, brengen ons ertoe deze tot eenzelfde tableau te herleiden.

Inhoud

overzicht

Majolicategels

AV.2014.002.001

AV.2014.002.002

AV.2014.002.003

Replicategels

AV.2014.002.004

AV.2014.002.005

AV.2014.002.006

AV.2014.002.008

AV.2014.002.007

AV.2014.002.010

AV.2014.002.009

Inhoud

I. 2. A. a. decor

A

AV.2014.002.002

- Tegel **A** is de randtegel van een tableau met een basement en een fries van spelende putti in een stijl als aangetroffen op de rand onderaan het Saulustableau,
- op het basement is een groteske hoofd afgebeeld, gevat in een rolwerkcartouche (ferronnerie),
- links van het basement zien we de aanzet van een fries met spelende putti en een halve vaas in ferronneriestijl, geplaatst op een roodbruine fond,
- rechts van het basement bemerken we in spiegelbeeld de achterste rand van de halve vaas die ook voorkomt aan de linker zij-de van het basement; dit strookje wijst erop dat het decor een vervolg heeft op de aanliggende tegel rechts: het restant van de halve vaas en mogelijk een identiek scenario van spelende putti op roodbruine fond;
- dat het decor op deze tegel niet eindigt valt ook af te leiden uit de ontbrekende punten onderaan en bovenaan rechts van het basement,
- de tegel heeft onderaan een blauwe zoom wat wijst op een plaats onderaan het tableau.

B

AV.2014.002.001

- Tegel **B** is de randtegel van een tableau met een fries waarin een bijna halve vaas, spelende putti en een groteske masker op een roodbruine fond zijn afgebeeld,
- deze tegel sluit perfect aan op de rechterzijde van tegel A: aan de linker rand vinden we het ontbrekende deel van de halve vaas en de ontbrekende punten boven en onder van het basement,
- ook deze tegel heeft onderaan een blauwe zoom - weliswaar deels afgebroken - wat wijst op een plaats onderaan het tableau.

C

AV.2014.002.003

- Het decor op tegel **C** is identiek aan dat op tegel A, behalve dat dit naar rechts is verschoven tot de helft van het basement,
- de tegel heeft onderaan eveneens een blauwe zoom wat wijst op een plaats onderaan het tableau; eenzelfde blauwe zoom op de rechter tegelrand geeft aan dat deze tegel de rechter benedenhoek is van het tableau,
- op basis van het decor op deze tegel kan men zich nu ook voorstellen hoe de scène met de spelende putti vervolgd wordt links van het basement op tegel A,
- het decor van tegel C sluit perfect aan op de rechter zijde van tegel B: aansluiting op het takjesornament bovenaan en onder-aan de fries en de gestrekte arm van de grootste der drie putti; het tot stand gekomen beeld kan getoetst worden aan de spie-gelbeeldige voorstelling aan de andere zijde van het masker op tegel B,
- blijkbaar werd deze tegel C, evenzo als tegels A en B, in het verleden op een of andere wijze vastgehecht in een frame waarvoor in de boven- en onderrand een brede diepe groef werd gemaakt.

Inhoud

I. 2. A. b. onderlinge aansluiting

Op basis van voorgaande observatie mag worden aangenomen dat deze drie losse tegels een aaneensluitend geheel hebben gevormd aan de onderrand van een tegeltableau.
Van rechts naar links zien we een hoektegel die start met een half basement; links hiervan ontplooit zich een fries met groteske elementen, een scène die zich op de middelste tegel verderzet. Op de linker tegel wordt deze fries afgesloten met een basement op volle breedte, waar zich naar links toe opnieuw een fries ontplooit met spelende putti, identiek aan wat is afgebeeld op de hoektegel.

Bij elkaar samen gelegd ziet de tableaurand er als volgt uit:

A

AV.2014.002.002
tegelnummer '33'

B

AV.2014.002.001
tegelnummer '34'

C

AV.2014.002.003
tegelnummer '35' ?

Het symmetrisch uitgewerkt toneeltje van putti op bruine fond, die steun geven aan een centraal geplaatst in ferronnerie ingekapseld maskerhoofd, is iets naar achteren geplaatst ten opzichte van beide basementen die deze voorstelling mooi aflijnen.

Tegel A draagt op de rug het nummer '33'.

Bij tegel B leest men op het eerste zicht het nummer '31', maar er staat wel degelijk '34', waar het cijfer 4 een naar links gerichte puntige bovenbuik heeft met een zeer hoog geplaatste horizontale lijn. Vergelijk dit teken met de typisch 16de-eeuwse schrijfvorm van het cijfer 4 op andere tegels en tegelruggen verder in deze studie.

De mortel op de rug van tegel C werd grondig afgeschraapt, maar toch herkennen we met enige goede wil het nummer '35'. Deze hoektegel is dan de 35ste tegel van het tableau, wat betekent dat de drie randtegels deel hebben uitgemaakt van een tableau van zeven op vijf tegels.

Nu stelt zich de vraag of dit tableau een basis had van vijf of van zeven tegels. Naar analogie met het Saulustableau lijkt een *landscape* formaat het meest logisch. Er is echter geen enkele aanwijzing hoe het decor zich naar links toe verder ontplooit, maar men mag aannemen dat de voorstellingen met putti rond het groteske hoofd en de halve en hele basementen een bepaalde symmetrie zullen respecteren.

Symmetrie zou betekenen dat het tafereeltje van putti en masker, dat tussen de twee basementen is geplaatst, zich ook op tegel A links van het basement herhaalt. Met knip- en plakwerk kan dit beeld geconstrueerd worden. Figuur 1 bevat de drie tegels A, B en C zoals die hierboven op elkaar werden aangesloten.
Uitsnede 1 snijdt uit figuur 1 een breedte van twee tegels zodanig dat het decor op de rechtse rand, aansluit op de linkerzijde van figuur 1.
In figuur 2 worden die twee constructies - figuur 1 en uitsnede 1 - aan elkaar geplakt. Het tafereeltje van putti komt een tweede maal tevoorschijn: de breedtes Y en Z zijn gelijk.
Uitsnede 2 snijdt uit Figuur 1 een breedte van twee tegels zodanig dat het decor op de rechtse rand aansluit op de linkerzijde van figuur 2.

In figuur 3 worden de drie constructies - figuur 1 en uitsnede 1 en 2 - aan elkaar geplakt. Het tafereeltje van putti komt een derde maal tevoorschijn: de breedtes X, Y en Z zijn gelijk.
Op basis van deze constructie is het moeilijk uit te maken of de tegelrand 5, 7 of meer tegels telde. Dit komt hoofdzakelijk doordat de hoofdelementen van het decor - het basement en het masker - niet gecentreerd staan op hun tegel. De tegelrand is niet een aaneenschakeling van tegels met een vast decor, maar veeleer één enkel schilderwerk uitgespreid over een reeks tegels zonder rekening te houden met de fysieke afbakening van de tegels. Ditzelfde fenomeen neemt men trouwens ook waar op de tegelranden van het Saulustableau, zowel boven als onder: begin en einde van het schilderwerk in de friezen zijn niet gespiegeld.

Figuur 1. Tegels A, B, C, en uitsnede 1 en 2 toegepast in figuur 2 en 3

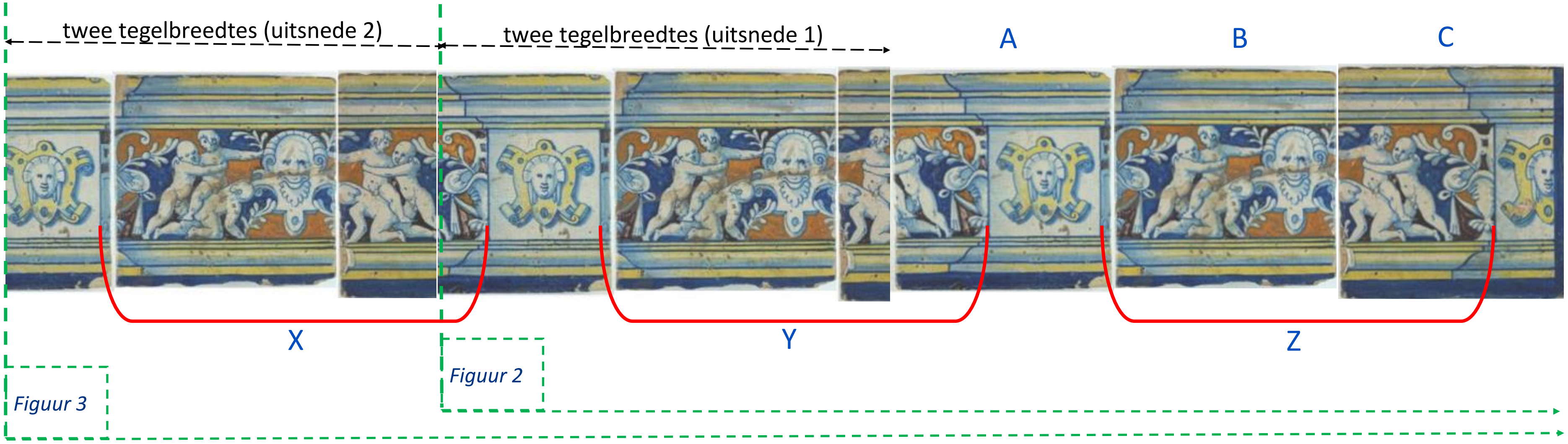

Inhoud

I. 2. A. c. initiële plaatsing in het Saulustableau

Uit voorgaand onderzoek blijkt dat de drie losse majolicategels tot een tableau hebben behoord bestaande uit 35 tegels, zeven tegels breed op vijf hoog, of omgekeerd. Toch hebben ze ooit deel uitgemaakt van het Saulustableau, getuige foto's verschenen in enkele publicaties die dateren uit de eerste helft van de 20ste eeuw.(1) In de online inventaris van het KIK zijn vier foto's opgenomen met vermelding "cliché allemand 1914-1918", en één gemaakt in 1922, waarop telkens de drie tegels zichtbaar zijn (zie I. 1.).

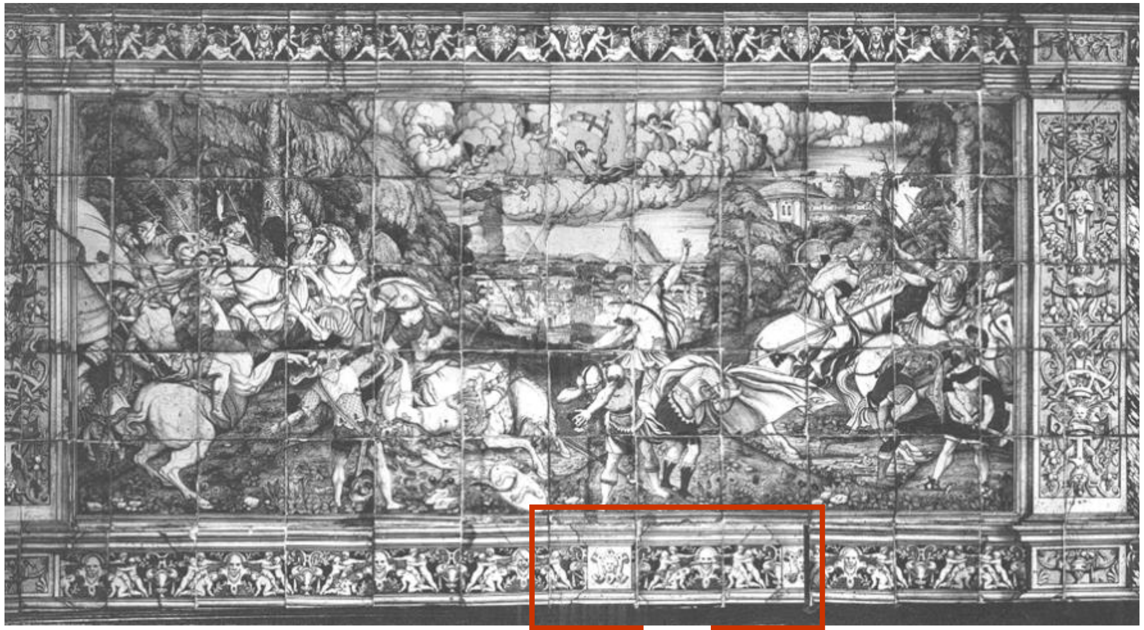

foto KIK-IRPA, 1922, cliché B6146.

A B C

De aansluitingen links en rechts van de drie tegels in de rand onderaan het tableau zijn overduidelijk foutief:

- op de aansluiting van tegel A met de tegel links daarvan ontbreekt de grootste putto in het trio dat standaard voorkomt in deze tegelrand,
- tussen tegel C en de tegel rechts daarvan is er helemaal geen aansluiting vanwege het halve basement en de blauwe afsluitende tableauzoom,
- voor het basement op tegel A en het halve basement op tegel C ontbreekt telkens, naar boven toe, het vervolg van de pilaar die we op die plaats verwachten.

Omdat bij de initiële samenstelling van het tableau drie tegels ontbraken in de rand onderaan, zijn deze drie "vreemde" tegels - maar met overeenkomstig decor - "gebruikt" om deze rand te vervolledigen.

De groeven in de onder- en bovenranden zijn mogelijk aangebracht om de tegels onderling met een spil te verbinden, voor de stevigheid van het geheel. Misschien worden bij een toekomstige ontmanteling van het Saulustableau ook dergelijke groeven aangetroffen. Op de drie foto's uit 1965, genomen na de restauratie, zijn deze drie tegels niet meer te zien.

(1) - Nicaise 1934, planche II;
- Van Herck 1936, 67 vermeldt "Photo Bulloz, Paris" als fotoverantwoording;
- Catalogus IV, [1954], afb. XIII.

Inhoud

I. 2. A. d. replicategels in de onderrand

Bij de restauratie van het Saulustableau in 1965 heeft men deze anomalie willen rechtzetten. Op de foto uit 1922 waren de tegels A, B en C als aaneengesloten groep geplaatst op de posities **92**, **93** en **94**. Ze werden in 1965 uit het tableau verwijderd, opgeslagen in depot (zonder inventarisnummer!) en vervangen door replicategels gemaakt in polyester D.V.(1) De resterende elf tegels werden zodanig herschikt dat het decor van elke tegel telkens perfect aansloot op het decor van de volgende.

Het decor op de drie polyestertegels werd geconstrueerd aan de hand van de puttiscènes die te zien zijn op andere plaatsen in de tableaurand. Ze kwamen nu te liggen op plaatsen **87**, **91** en **92**. Een vergelijking tussen de onderrand van de KIK-afbeelding uit 1922 en de onderrand zoals we die vandaag kennen, maakt duidelijk hoe met de overige tegels werd geschoven.
Slechts vier tegels behielden hun oorspronkelijke plaats.(2)

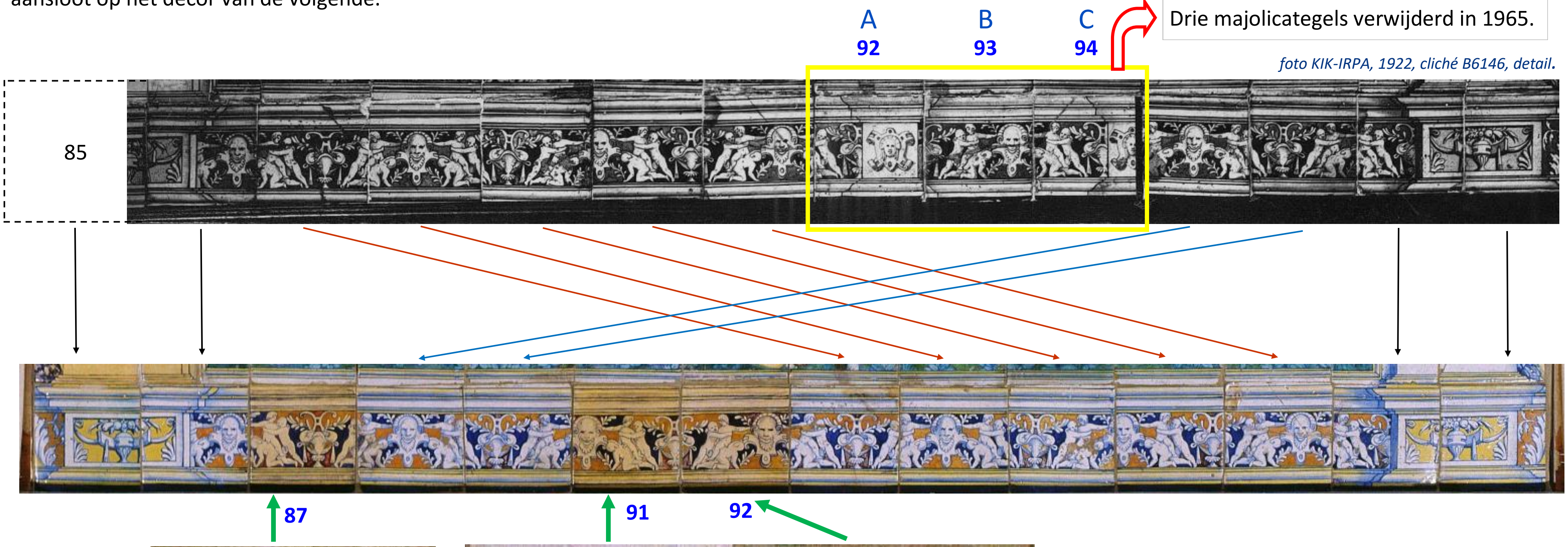

Drie majolicategels verwijderd in 1965.

foto KIK-IRPA, 1922, cliché B6146, detail.

Drie replicategels in polyester geplaatst in 1965.

(1) Brief 18 maart 1965. Brief 2 april 1999.

(2) De foto gepubliceerd op de online catalogus van het KIK is aan de linkerzijde ingekort met meer dan driekwart tegel (plaats 85).

Inhoud

I. 2. A. e. replicategels in de bovenrand

De bovenrand van het Saulustableau (fig. 3) toont eenzelfde type decor als de onderrand, maar de voorstelling van putti, afgewisseld met vazen en maskers in ferronneriestijl, is enigszins verschillend. Op de plaatsen **7**, **8**, **9** en **12** zitten nu vier tegels met eenzelfde vergeeld uitzicht als de drie polyestertegels onderaan het tableau. Deze vier replica-polyestertegels werden ook tijdens de restauratie van 1965 ingebracht om niet-originele tegels te vervangen.(1)

Deze niet-originele tegels (fig. 1) zijn laat-19de-eeuwse industriële tegels die bij de initiële samenstelling van het tableau, ca. 1885-1890, waren gemaakt om vier lacunes in te vullen. Op de zwart-wit KIK-foto uit 1922 (fig. 2) worden die, dankzij het perfecte bandwerk boven- en onderaan de tegels, gemakkelijk onderscheiden van de originele majolicategels. Ze werden in 1965 uit het tableau verwijderd, opgeslagen in depot (zonder inventarisnummer!) en vervangen door de vier reeds vernoemde replica-polyestertegels. De overige tien tegels in de bovenrand behielden hun plaats.

Hieronder worden de vier verwijderde industriële tegels in kleur weergegeven (fig. 1), worden hun tegelplaatsen op de zwart-wit KIK-foto uit 1922 aangeduid (fig. 2) (2), alsook de in 1965 gemaakte replica-polyestertegels in de tableaurand zoals we die nu kennen (fig. 3). De vraag kan worden gesteld of men in 1965 niet beter de industriële tegels in het tableau had behouden!

Fig. 1

Vier 19de-eeuwse industriële tegels, in ca. 1885-90 beschilderd en gebakken om vier open tegelplaatsen in te vullen.

AV.2014.002.004 *AV.2014.002.005* *AV.2014.002.006* *AV.2014.002.008*

7 8 9 12

foto KIK-IRPA, 1922, cliché B6146, detail.

Fig. 2

1

Fig. 3

(1) Brief 18 maart 1965. Brief 2 april 1999.

(2) De foto uit 1922 gepubliceerd op de online catalogus van het KIK is aan de linkerzijde ingekort met meer dan driekwart tegel (plaats 1).

Inhoud

I. 2. A. f. anderhalve replicategel in de linker zuil

Twee industriële tegels - een hele en een halve - bevonden zich tot 1965 aan de linkerkant van het tableau, op tegelplaats **71** en de linker helft van **72** (zie I. 1.). Op de uitsnede van de KIK-foto uit 1914-18 hierna worden ze omkaderd, respectievelijk in het rood en het blauw. Bij de restauratie van het tableau in 1965 werden beide tegels vervangen door replica-polyestertegels die nu eveneens in sterk vergeelde vorm in het tableau zitten.

foto KIK-IRPA, 1914-18, cliché B16290, detail.

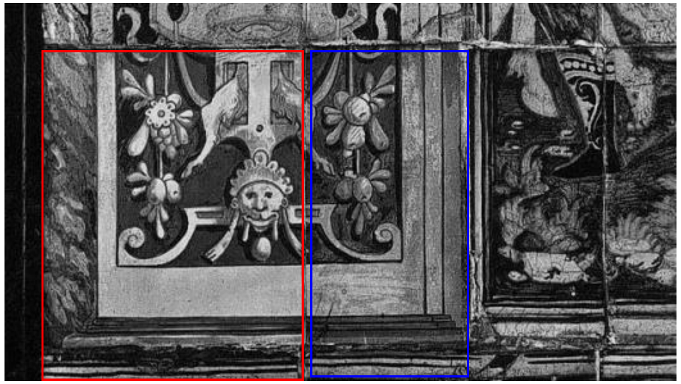

AV.2014.002.007

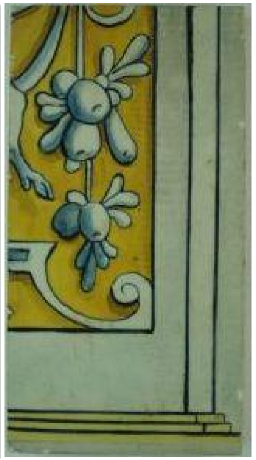

AV.2014.002.010

I. 2. A. g. replicategel middenin de voorstelling

Midden in het Saulustableau ontbrak een tegel op plaats **64**. Men vermoedde op die plaats het bovenlichaam van een voorovergebogen verschrikte soldaat. Het decor is dus niet waarheidsgetrouw. Een uitsnede van de KIK-foto uit 1922 geeft aan dat tegel AV.2014.002.009 op die plaats zat. Vergelijk bijvoorbeeld de structuur van de paarden-staart, van de vingers van de soldaat en de tenen van de achterliggende voet.

foto KIK-IRPA, 1922, cliché B6146, detail.

AV.2014.002.009

Tegel AV.2014.002.009 is geen industriële tegel zoals de zes vorige, maar een aardewerktegel (zie rugzijde op volgende pagina) beschilderd met olieverf en zo gebakken …

… alles behalve tijdsbestendig.

Deze tegel werd bij de restauratie in 1965 vervangen door de replicategel hiernaast. Aan zijn vergeelde schijn te zien, is hij gemaakt uit dezelfde polyestermaterie als de zes vorige replicategels.

Detail uit het Saulustableau, AV.1571, tegelplaats 64.

Wanneer we aannemen dat de zes industriële tegels tot 1965 in het Saulustableau waren opgenomen, moeten er sporen van mortel, gips of lijm op de ruggen zijn achtergebleven na hun verwijdering uit het tableau. Mortel of gips is niet te bespeuren, wel hebben de vier tegels bruine strepen en vlekken die een restant kunnen zijn van een of andere lijmsoort. Analyse van deze sporen zou hierover uitsluitsel kunnen geven.

De bevestiging aan het achterliggend kader was niet zeer hecht, want de tegels zijn zonder breuk verwijderd kunnen worden en er is geen bijzondere schade aan randen of hoeken opgemerkt.

Op de ruggen ontbreekt elke verwijzing naar een productieatelier wat normaliter ook toelaat de productieperiode van de tegels te bepalen. Een tegelrug met vijf verhoogde banden en vijf verdiepte banen, waarvan één slechts op halve breedte en op de tegelrand gelegen, kan in deze configuratie niet aan een bepaald productieatelier toegewezen worden. Dit gegeven doet vermoeden dat aan de tegels werd gesleuteld , hetgeen door verder onderzoek zoals hierna omschreven, bevestigd werd.

Rugzijde van industriële tegel AV.2014.002.004.

Rugzijde van industriële tegel AV.2014.002.005.

Rugzijde van industriële tegel AV.2014.002.006.

Rugzijde van industriële tegel AV.2014.002.008.

Rugzijde van industriële tegel AV.2014.002.007.

Rugzijde van industriële tegel AV.2014.002.010.

Rugzijde van aardewerktegel AV.2014.002.009.

Inhoud

nota betreffende de industriële tegels

Het Saulustableau verbergt nog heel wat geheimen. *Wanneer zijn de tegels opgegraven? Op welke plaats exact? Door wie? Is bij de vondst daarover iets verschenen in de lokale pers? Hoelang zijn ze in privaat bezit gebleven? Wanneer werden ze overgedragen aan de Antwerpse musea? Wanneer werden ze geassembleerd tot tableau? Door wie? Wie heeft die industriële tegels geleverd? En wie heeft die beschilderd en gebakken?* Op enkele van deze vragen zijn partiële antwoorden beschikbaar. Die moeten echter nog geverifieerd worden op hun correctheid.

De industriële tegels die bij de restauratie van 1965 uit het tableau verwijderd werden en die nu beschikbaar zijn voor onderzoek, kunnen helpen een antwoord te vinden op de vraag wanneer het Saulustableau werd samengesteld. Er was reeds een vermoeden dat aan de industriële tegels gesleuteld was. Deze tegels zijn machinaal geproduceerd en dienen, indien ze tot dezelfde reeks behoren, dezelfde kenmerken te vertonen, in het bijzonder hun afmetingen breedte en hoogte. Bij de tegels AV.2014.002.004, .006 en .008 bijvoorbeeld is een verschil van 3 of 4 mm tussen breedte en hoogte enkel te verklaren door het feit dat deze tegels werden bijgesneden.

Onderzoek op deze tegels, uitgevoerd door tegelspecialist Mario Baeck, wijst uit dat de biscuittegels in origine een standaardmaat van ca. 15 x 15 cm hadden en op de achterzijde zes dunne banden in hoger reliëf met daartussen vijf bredere lager liggende banen. De uit het tableau verwijderde tegels hebben slecht vijf verhoogde dunne banden en vier verdiepte banen. De tegels zijn dus bijgesneden om te passen op de tegelplaats waar ze na beschildering zouden ingelast worden. Mario Baeck herkent de tegelruggen als een zelden voorkomend persmerk van de firma Boch Frères La Louvière. *Het gaat zeker niet om het oudste persmerk van deze firma die start met de productie van wandtegels in de jaren 1880, maar het is wel één van hun eerste persmerken en dateert daarom nagenoeg zeker uit de jaren 1890 en met vrij grote zekerheid vóór 1900, omdat vanaf die jaren persmerken in gebruik zijn met duidelijke vermelding van de bedrijfsnaam én de locatie: "Boch Frères La Louvière".(1)*

Tegel AV.2014.002.004, geplaatst naast een gave tegelrug van hetzelfde type, maakt een en ander duidelijk.

Belangrijk element is de kennis dat het type industriële tegel gebruikt om de lacunes in het Saulustableau in te vullen, geproduceerd is in de periode ca. 1890-1900 en dat bijgevolg de tegels rond die tijd zijn geassembleerd in het tableau, waarvan de eerste gekende foto dateert uit de periode 1914-1918.

Figuur links: AV.2014.002.004.
Figuur rechts: tegel Boch Frères La Louvière, collectie Mario Baeck.
De brede verdiepte banen op beide tegels werden op elkaar uitgelijnd. Duidelijk is dat op de tegel uit het Saulustableau onderaan een halve verdiepte baan en een hele verhoogde band is weggezaagd. De grillige rand links bewijst dat ook aan die zijde een strook is weggesneden.

(1) Dank aan Mario Baeck voor dit onderzoek.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**A**	**B**	**C**							
Inventaris nr.	AV.2014.002. 001	AV.2014.002. 002	AV.2014.002. 003	AV.2014.002. 004	AV.2014.002. 005	AV.2014.002. 006	AV.2014.002. 007	AV.2014.002. 008	AV.2014.002. 009	AV.2014.002. 010
Breedte Hoogte Dikte max/min	136,8 133,8 17,6	137,5 137,0 18,3	136,6 136,6 18,9	135,6 139,0 9,3	138,1 138,0 9,6	138,8 135,1 8,9	137,9 137,8 9,7	138,2 134,7 9,7	128,7 129,9 8,5	72,6 138,7 10,0
Scherfkleur	rood-roze	rood-roze	rood-roze	wit	wit	wit	wit	wit	roze	wit
Mortel op rug	Ja, gereinigd	ja, gereinigd	ja, gereinigd	nee	nee	nee	nee	nee	kalksporen	nee
Nagelgaatjes	HLO-HRB: 143,1 mm	HLB-HRO: 143,8 mm	HLO-HRB: 143,0 mm	nee	nee	nee	nee	nee	nee	nee
Kwaliteit	• goed • breuk Hz • rand O afgebroken	zeer goed	• zeer goed • HLB geplakt • glazuur gekruld op rand LO	zeer goed	zeer goed	zeer goed	zeer goed	zeer goed	zwak	zeer goed
Vorm randen	recht	recht	recht	recht	recht	recht	recht	recht	recht	recht
Scherf	• hard • inkeping in rand B & O	• hard • inkeping in rand B & O	• hard • inkeping in rand B & O	industriële tegel	industriële tegel	industriële tegel	industriële tegel	industriële tegel	aardewerk-tegel	industriële tegel
Tekens op rug	• boven: O • onder: 34 4 lijkt op 1	• boven: O • onder: 33	• boven: O • onder: 3x x = 5 ?	nee	nee	nee	nee	nee	nee	nee
Gewicht	530 gram	573 gram	580 gram	345 gram	368 gram	324 gram	375 gram	366 gram	233 gram	205 gram

verwijzingen in de literatuur

De tegels A, B en C werden nooit eerder gepubliceerd, behalve als onderdeel van het Saulustableau via de foto's daterend van vóór 1965, bewaard in het KIK.

herkomst

Mogelijk werden de tegels A, B en C aangetroffen op het terrein van het atelier *Den Salm* samen met de tegels van het Saulustableau. Zie "Samenvatting" hierna.

Inhoud

samenvatting

De bevindingen vastgesteld bij het onderzoek van de tien losse tegels - AV.2014.002.001 t/m 010 - met een decor dat overeenkomt met elementen op het Saulustableau, worden als volgt samengevat.

Voor wat betreft de **drie majolicategels**

- De drie majolicategels met tegelnummer 33, 34 en 35 op hun respectievelijke rug vormen een aaneensluitend geheel.
- De blauwe zoom op de rechterrand van tegel AV.2014.002.003 en de blauwe zoom onderaan de drie tegels geven aan dat ze deel hebben uitgemaakt van de rand rechtsonder van een tegeltableau, verschillend van het Saulustableau.
- Deze drie tegels werden indertijd ingevoegd in de onderrand van het Saulustableau, vermoedelijk bij de initiële samenstelling van het tableau kort na de vondst of schenking van de tegels aan de stedelijke musea (ca. 1890), omdat daar toevallig drie tegels ontbraken. Ze bleven in het tableau tot aan de restauratie in 1965. Op alle foto's van vóór 1965 zijn deze drie foutief ingelaste tegels zichtbaar.
- De perfecte onderlinge aansluiting van de drie tegels en de plaats-aanduiding op hun rug, bewijzen dat ze het sluitstuk vormen van een tegeltableau bestaande uit 35 tegels. In de collectie Vleeshuis zijn het dus getuigen van het bestaan van een tweede majolicategeltableau, dat vermoedelijk in hetzelfde jaar als het Saulustableau - 1547 - is geproduceerd.
- Het feit dat deze drie tegels bestaan én indertijd in verband gebracht werden met het Saulustableau, en er zelfs in werden opgenomen, is voldoende reden om aan te nemen dat ze samen met de tegels van het eigenlijke Saulustableau werden aangetroffen op het terrein van het atelier *Den Salm* in de Kammenstraat.

  Bevinden de ontbrekende tegels van dit tableau zich nog steeds in de ondergrond van de ateliersite in de Kammenstraat-Nationalestraat, samen met de tien ontbrekende tegels van het Saulustableau?

Voor wat betreft de **zeven replicategels**

- Op foto's van het Saulustableau die dateren van vóór de restauratie in 1965 bevinden vier van de zeven replicategels zich in de bovenrand van het tableau. Het zijn industrieel gevormde tegels die beschilderd werden met het ontbrekend decor op de betrokken tegelplaatsen, gebaseerd op het decor van de overige tegels in die rand. In tegenstelling tot de onderrand bevonden deze tegels zich op hun correcte plaats.
- De anderhalve ontbrekende tegel in de linker kolom werd eveneens ingevuld met industrieel gevormde tegels, waarbij men zich voor het decor heeft gebaseerd op het beeld van de overeenkomstige tegels aan de rechterzijde van het tableau. Mogelijk bevatte de originele tegel een indicatie van de schilder, naar analogie met de datum rechts!
- Waarom de open tegelplaats in het midden van het tableau, met de romp van de opgeschrikte soldaat, ingevuld werd met een aardewerk-tegel en met olieverf beschilderd, is niet duidelijk.

Onderstaande foto in het fotoarchief van Museum Vleeshuis, gemaakt in de loop van de restauratieperiode 1960-1965, illustreert welke tegels toen vervangen werden door de huidig gekende replica polyestertegels.

Inhoud

I. 2. B. tegeltableau de “Twee Goddelijke Deugden”

Zes tegels werden reeds in 1937 door Charles Van Herck toegeschreven aan een voorstelling van de “Drie Goddelijke Deugden”: Geloof (Fides), Hoop (Spes) en Liefde (Caritas), ook genaamd de drie christelijke of theologische deugden, ontleend aan een tekst van Paulus. Deze toeschrijving en een reconstructie van het tegeltableau zoals Van Herck dit zag, werd gepubliceerd in het 13de jaarboek van Antwerpens Oudheidkundige Kring (Van Herck 1937). Een reproductie van het twee pagina’s tellend artikel en foto van de reconstructie wordt hierna ingelast.

Van Herck ontwierp een tableau van 56 tegels: 7 rijen hoog en 8 tegels breed. De bovenste rij voorzag hij van een fries met groteskendecoratie. Gezien het groot aantal randtegels in de collectie van het museum, lijkt dit niet onlogisch. De onderste rij, waar volgens zijn ontwerp ook een ornamentale fries moest komen, vulde hij niet in. De eigenlijke voorstelling beslaat dus 5 rijen van 8 tegels. De personificatie van Geloof en Hoop staan aan de buitenzijde in een nis onder een rondboog. Liefde is in het midden geplaatst, in een nis onder een elliptische boog.

De zes beschikbare tegels van dit tableau worden hieronder in het klein weergegeven, samen met hun rugzijde en vermelding van het tegelnummer dat we daarop ontcijferden. Hoewel ze in volgorde van hun inventarisnummer zijn afgebeeld, zullen ze hierna met hun tegelnummer benoemd worden.

De zes tegels worden tot twee groepen herleid op basis van de onderlinge aansluitpunten van het decor. Wanneer ze alle zes op hun correcte plaats uitgelegd worden, komen we tot een verrassende vaststelling!

AV.7644.1-6

AV.7644.2-6

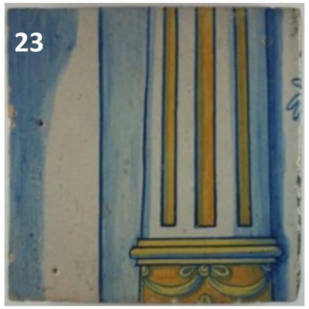

AV.7644.3-6

AV.7644.4-6

AV.7644.5-6

AV.7644.6-6

O 19

O 24

23

28

12

O 6

Een Antwerpsch Tegeltableau der Drie Goddelijke Deugden

IN de verzameling van Antwerpsch plateel in het Vleeschhuis Museum berustend, treffen wij een zestal tegels aan die, naar blijkt uit een eerste oppervlakkig onderzoek, alle van eenzelfde samenstelling deel uitmaken: de buste van eene vrouw, — een pilasterkapiteel, — het onderste gedeelte van een dergelijken pilaster met groeven en versierden schacht (2 tegels), — en de linker onderhelft van eene vrouwenfiguur waartegen een naakt knaapje aanleunt (2 tegels).

Op den tweeden dezer tegels zien we een kelk met de hostie erboven. De rechterarm van de vrouwenbuste (eerste tegel) is er gansch op aangeduid om dezen kelk vast te houden. We zien zich aldus een beeld afteekenen in eene nis waarvan de rondboog is aangegeven rechts van het kapiteel, en wel het Geloof met hare attributen: den kelk en het kruis waarvan de stok duidelijk te herkennen is. De andere vrouwenfiguur met het knaapje zal dan wel Caritas zijn: de middellijn van dit beeld wijst aan dat het niet één, maar wel twee tegels breed is en dus, door toevoeging van kinderfiguurtjes langs beide zijden, als middenmotief werd bedoeld. De nis, in plaats van rondbogig te zijn, is dan ook elliptisch. Eene derde figuur, de Hoop, zal het tableau volledigd hebben, als tegenhanger van de eerste; er is echter geen spoor van teruggevonden.

Een aandachtig onderzoek wijst uit dat de vingeren van het knaapje aansluiten bij den gegroefden onderpilaster, zoodat deze vier tegels aan elkander kunnen aangepast worden. Tevens is de ligging van de middenpilasters aangegeven, alsook de hoogte van de voetstukken en meteen de gansche architectonische samenstelling.

Steunend eenerzijds op deze zes gelocaliseerde fragmenten, en anderzijds op elementen van den Florisstijl, die voorkomen op aanverwante stukken plateel en andere graphische documenten, hebben we de hersamenstelling van het tableau der Drie Goddelijke Deugden aangedurfd (PL. XII); met deze verstande echter dat we meenen te kunnen instaan voor de hoofdgedachte, doch natuurlijk niet voor de ontbrekende bijzonderheden.

We kenden tot hiertoe ééne enkele groote samenstelling van 98 tegels: de beroemde Saulusbekeering van 1547 met hare omlijsting van pilasters, hoofdgestel en basement. Is dit tweede tableau minder omvangrijk (56 tegels) toch is het van belang omdat hier nieuwe elementen voorhanden zijn: drie afzonderlijke allegorische figuren in eene architectonische indeeling van nissen en pilasters.

De stijl der fragmenten toont aan dat ze nauw verwant zijn met de gekende omlijstingtegels van het Vleeschhuis en, zooals deze, mogen gedagteekend worden: omstreeks 1550.

Waar het tableau oorspronkelijk werd geplaatst, door welken kunstenaar het werd vervaardigd en door wiens bemiddeling het in onze musea aanlandde, hebben we niet kunnen vernemen.

Ch. VAN HERCK.

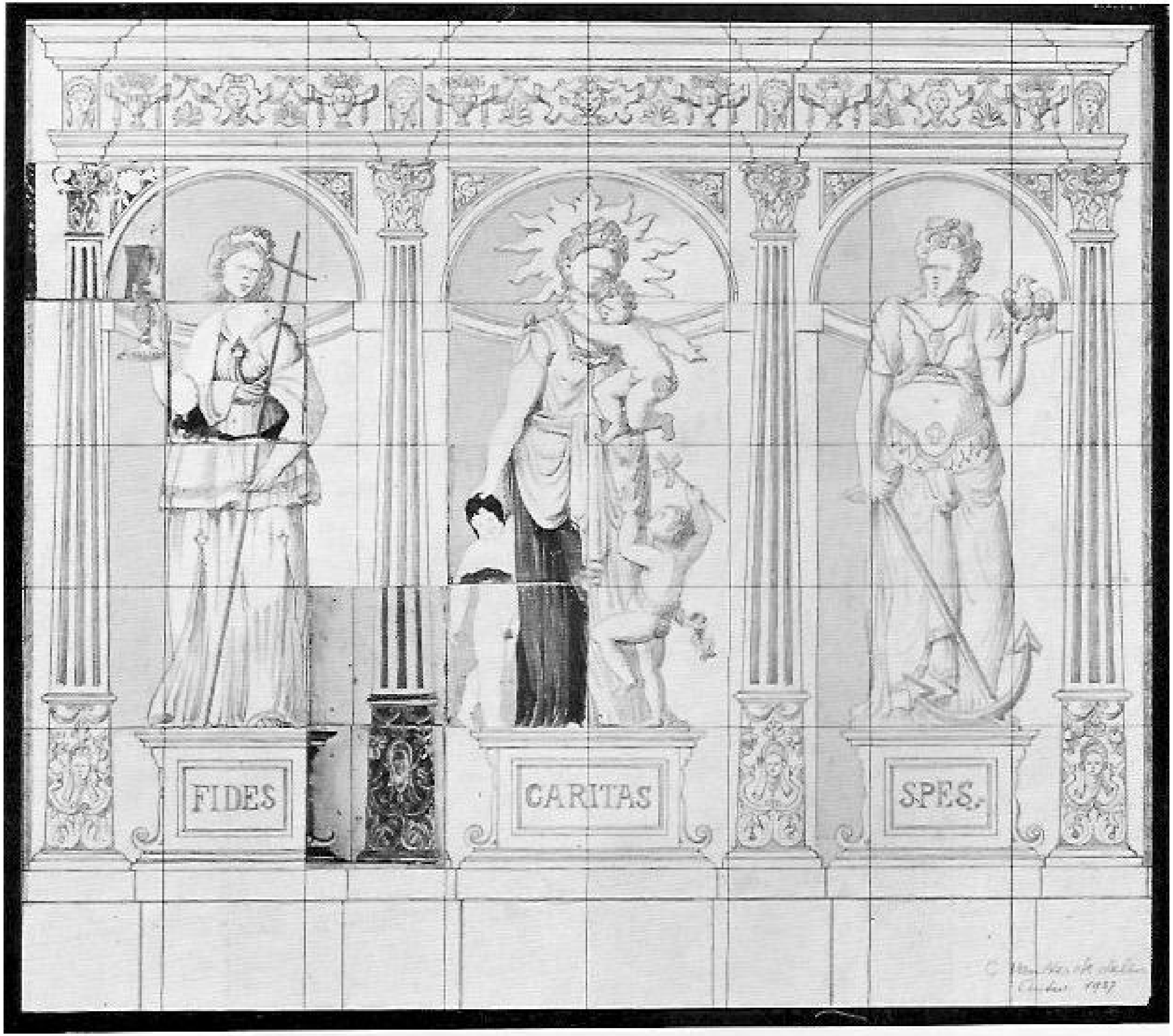

HERSAMENSTELLING VAN HET TEGELTABLEAU DER "DRIE GODDELIJKE DEUGDEN" (Vleeschhuis Museum Antwerpen).

Over de identificatie door Van Herck van de voorstellingen Geloof en Liefde valt niet te twijfelen. Voor het luik Hoop is geen enkele tegel beschikbaar.

De zes tegels hebben in het midden van hun kopse rand, zowel boven als onder, een inkeping van 3 à 4 cm breed die is dicht gepleisterd (figuur 1). Dit fenomeen werd reeds waargenomen bij de drie losse randtegels A, B en C (zie I. 2. A.). Het lijkt erop dat deze inkepingen reeds bij de productie in de kleitegel werden aangebracht. Een mogelijke hypothese is dat ze bedoeld waren om de tegels met een rond houtje onderling aan elkaar vast te maken opdat individuele tegels, eens vastgezet tegen een muur, niet zouden vallen en breken bij een eventueel loskomen.

De aanwezigheid van een inkeping in de bovenrand van tegel 6 is dan ook het ontegensprekelijk bewijs voor een extra rij boven deze tegel. Dit heeft Van Herck weergegeven door een fries van grotesken te ontwerpen, waarvoor hij zich heeft laten inspireren door randtegels in de collectie van het museum.
Voor de vier kapitelen heeft mogelijk het vrouwenmasker van tegel M model gestaan (zie I. 4. d.).
Voor de fries zelf is een combinatie gebruikt van het volledige ornament van beide tegels U - zevenbladige palmet, vaas in bandwerk, en linten (zie I. 5. d.) - gecombineerd met het masker in rolwerk van tegel F (zie I. 3. b.).

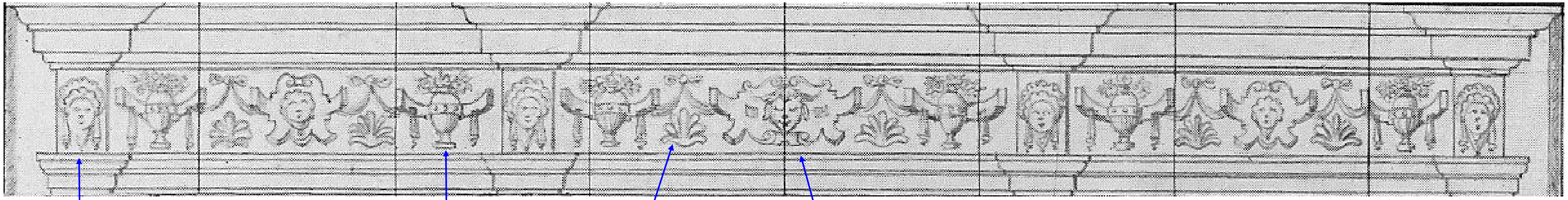

Decoratieve elementen die Ch. Van Herck geïnspireerd hebben voor de fries bovenaan zijn reconstructie van het tableau de “Drie Goddelijke Deugden”.

M

U1

F

Figuur 1. AV.7644.3-6 (tegel 23), inkeping met afgebroken achterkant in rand boven, kops en vlak zicht. Bemerk ook het tableaukenteken O 23.

Inhoud

I. 2. B. a. tegelnummers 6 en 12

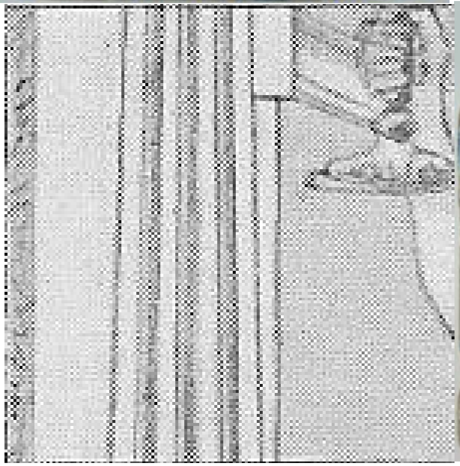

Aan tegels 6 en 12 hiernaast werd onderaan tegelnummer 6 en links van tegelnummer 12 een uitsnede uit de reconstructie van Van Herck geplaatst.
De schets van de onderarm van de vrouwelijke figuur en de hand die de kelkstam met knopen omklemt, kan als een realistische weergave van het decor op deze ontbrekende tegel aanvaard worden. Een prent van Crispijn van de Passe, naar ontwerp van Maerten de Vos, toont dat de 'Goddelijke Deugd Geloof' in de 16de eeuw op deze wijze met miskelk en kruisbeeld werd voorgesteld (zie verder).
Het bandwerk in gele en witte stroken dat achter de buste door loopt, trekt Van Herck verder tot een blokje waarop de buitenrand van de rondboog steunt. De binnenrand van die rondboog had Van Herck nog kunnen doortrekken tot op het bandwerk.
Vanaf de schouder van de vrouw vertrekt een bundel van lichtblauwe stralen of linten in de richting van de kelk die op tegel 12 onderbroken wordt door scherfverlies maar in de hoek van tegel 6 doorloopt tot aan de kelk.
De linkerrand van tegel 6 is afgeboord met een smalle bruin en groen gemarmerde zoom, zeer gelijkend op de buitenranden van het Saulustableau. Dit gegeven is uiterst belangrijk voor het reconstrueren van dit tegeltableau : deze zoom maakt dat tegel 6 enkel en alleen aan de linkerzijde van het tableau geplaatst kan worden.

De beslissing om tegel 6 en tegel 12 op die specifieke plaatsen in het tableau te positioneren, is gebaseerd op het decor, maar vooral op het tegelnummer dat in het atelier tijdens de voorbereidende werkzaamheden voor het schilderen en bakken van dit tableau is aangebracht op de tegelruggen. Om zekerheid te krijgen over de juistheid van interpretatie van deze tekens wordt hiernaast een uitsnede weergegeven, waarbij de belichting kunstmatig werd opgedreven.
Links van het cijfer 6 lijkt nog een zwarte markering te staan. Omdat rechts van het cijfer 6 ook nog zwarte silhouetten staan onder de cementfilter, hechten we geen betekenis aan het eerste. Het teken links van het cijfer 2 kan ook als cijfer 4 herkend worden; een 1 is echter overtuigender.

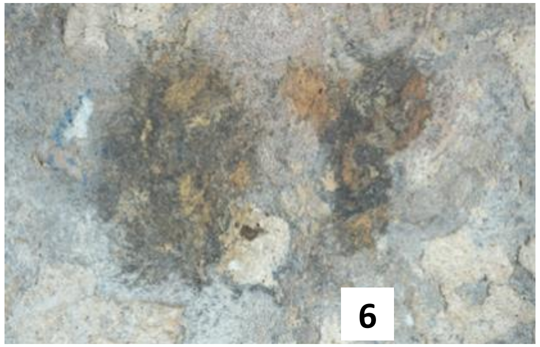

Inhoud

I. 2. B. b. tegelnummers 19, 23, 24 en 28

Vier tegels vormen samen een blokje van op elkaar aansluitend decor.

Een vrouw in een lang geel gewaad en met gedrapeerd borstdoek houdt een tedere hand op de bruinrode krullenbol van een naakt kindje dat tegen de vrouw aanleunt. Dit kindje is een uitvergrote versie van de spelende putti op enkele van de hierna besproken randtegels, in het bijzonder die met een gele haarbos op de tegels H1 en H2 (zie I. 3. c.). De schade ter hoogte van het plassertje zal wel niet toevallig zijn aangebracht.

De twee tegels links vormen samen het onderstel van een pilaar. Zoals Van Herck reeds opmerkte, sluiten ze perfect aan op de tegels met vrouw en kind ter hoogte van het kinderhandje. Stukjes duim en vinger van het handje die ontbreken op tegel 24 staan op de rechterrand van tegel 23. Het onderste deel van de pilaar is versierd met een vrouwenmasker met palmet dat half omsloten is door ferronnerie rolwerk. Het geheel plaatst zich onder een gedrapeerd lint en wordt gedragen door twee opkrullende acanthusbladeren. Dit masker en de bloemen- en vruchtenfestoenen worden ook aangetroffen op randtegels besproken verderop in de studie. Het vrouwenmasker gelijkt sterk op dat van tegel M, dat Van Herck gebruikt heeft in de kapitelen bovenaan zijn reconstructietekening.
Tegel 28 bevat links nog de uitstekende randen van wat Van Herck interpreteert als een cartouche waarin hij de tekst Fides, Caritas en Spes schrijft. Ze wordt geruggesteund door een figuurtje - vrouw of kind - waarvan nog net het hoofdje op de tegelrand staat. Deze cartouche is waarschijnlijk niet als basement bedoeld.

Zoals bij de bespreking van de vorige twee tegels werd aangestipt, moet men ook voor deze vier tegels zeker zijn van het tegelnummer dat vermeld is op de ruggen. Deze worden hierna in dezelfde schikking en met bijgewerkte helderheid weergegeven.

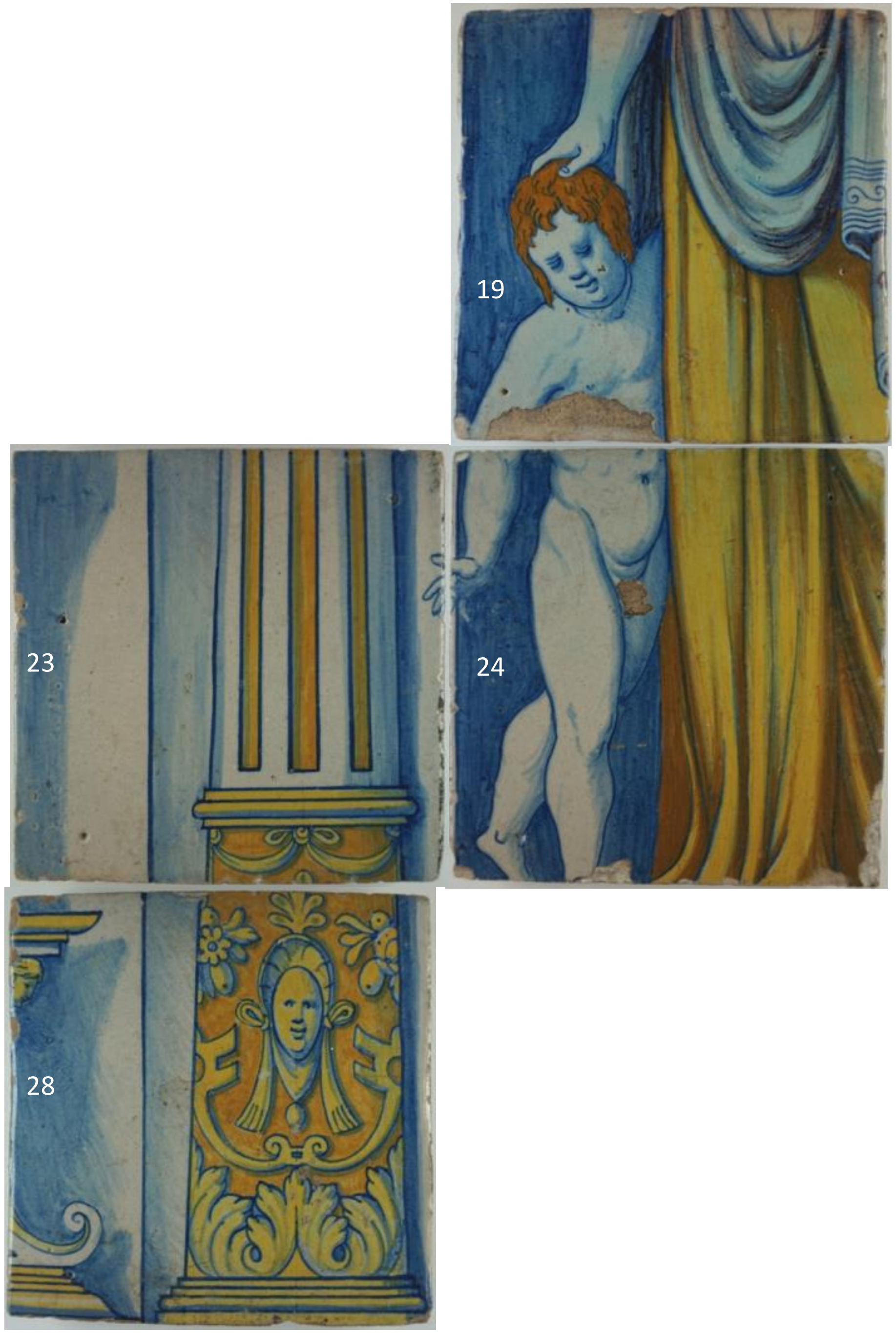

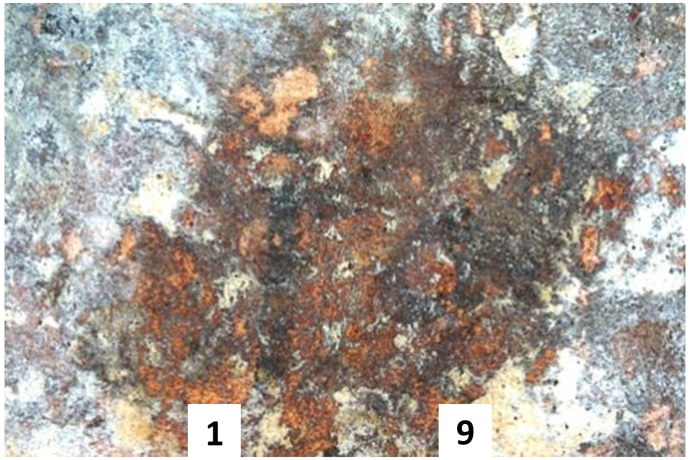

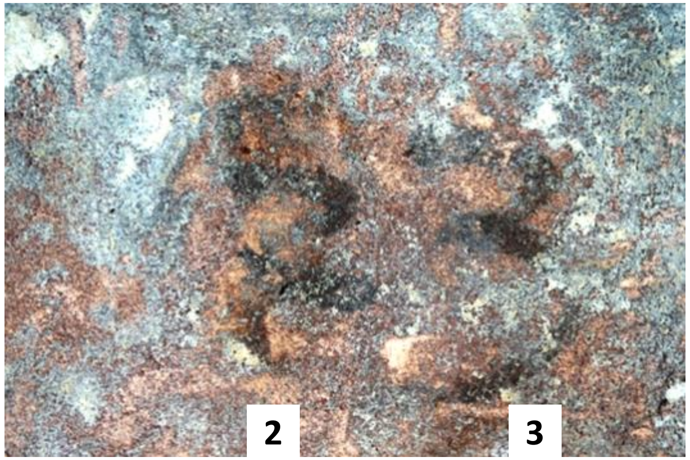

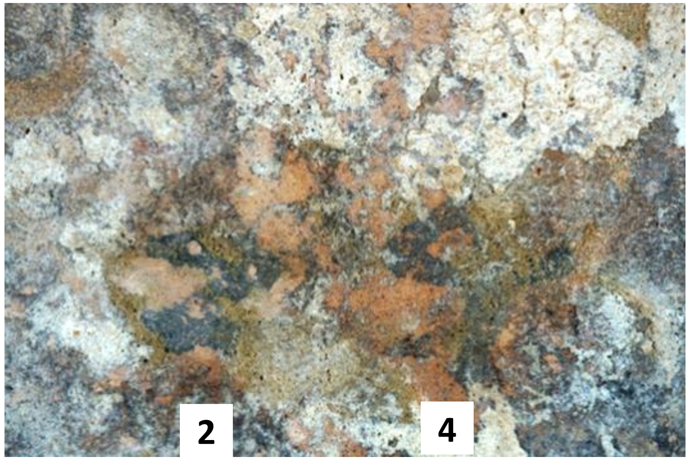

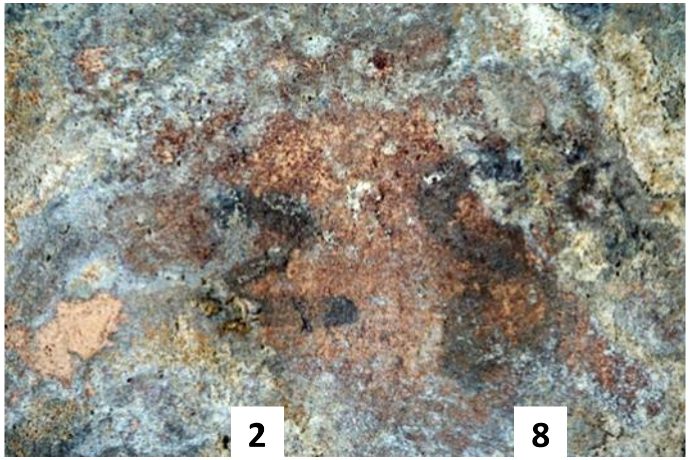

Het is niet bekend of Van Herck bij de reconstructie van dit tableau voortgegaan is op de tegelnummers van de zes tegels. In zijn artikel maakt hij er geen gewag van. Zoniet was hij met hetzelfde probleem geconfronteerd geweest als hetgene waar wij nu voorstaan. Dit wordt hierna nader toegelicht.

Het is duidelijk dat tegel 6 met de kelk, omwille van de bruin en groen gemarmerde zoom, enkel aan de linkerkant van het tableau kan geplaatst worden. Het gevolg hiervan is dat de rij boven tegel 6 slechts vijf tegels kan bevatten. Tegel 12 met de buste van Fides komt dan automatisch op de derde rij te liggen in de tweede kolom, en sluit daar decormatig correct aan op tegel 6. Wanneer een tableau met rijen van vijf tegels wordt uitgetekend dan komen de tegels met de zuil en Caritas te liggen op de plaatsen zoals aangegeven in het schema hierna. Dit stemt volledig overeen met wat Van Herck heeft ontworpen.

De vraag is nu wat rechts van de vijfde kolom heeft gestaan. Er is geen enkele tegel aanwezig voor wat Van Herck heeft uitgezet als personificatie van de Hoop. Anderzijds laten de tegeldecors en hun respectievelijke nummering er geen twijfel over bestaan dat de beschikbare tegels op de plaatsen horen te liggen die zijn aangeduid in het schema.

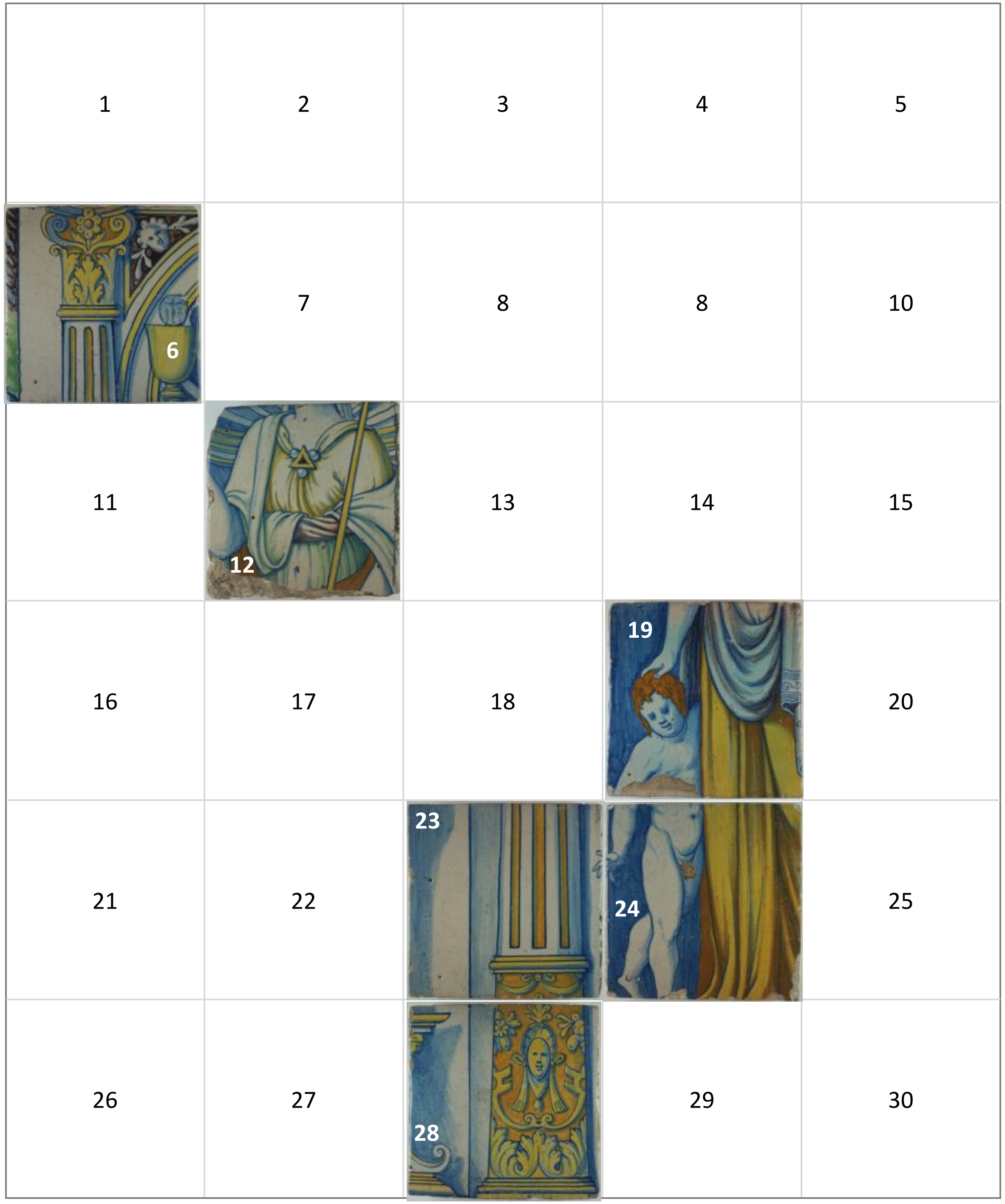

Het gevolg van voorgaande vaststelling is dat het tegeltableau genaamd de “Drie Goddelijke Deugden” eindigt bij tegelkolom 5 en slechts “Twee Goddelijke Deugden” kan bevatten. Op de reconstructie van Van Herck eindigt het tableau aan de rode lijn.

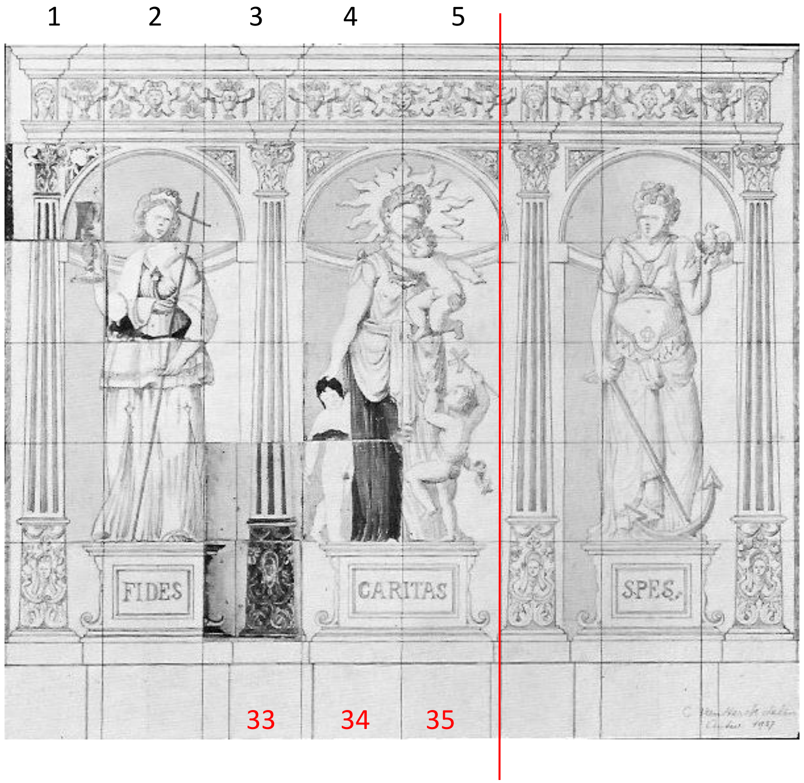

De hypothese van Van Herck dat Caritas geplaatst is onder een elliptische boog kan, om reden van symmetrie, dan niet langer weerhouden worden. Tegelkolom 5 moet ingevuld worden met de rechterhelft van Caritas én een zuil van het type zoals afgebeeld in tegelkolom 3. Daar is echter onvoldoende plaats voor op één enkele tegelbreedte. De ruimte is zo krap doordat de zuil tussen beide deugden niet gecentreerd staat op tegelkolom 3, en in feite pal in het midden van de voorstelling zou moeten staan.

Het tegeltableau moet dan eindigen met een halve zuil, hoe onlogisch en onverwacht dit ook mag lijken. Rechts kan eenzelfde gemarmerde zoom de tegels eventueel afboorden.
Het idee van een halve zuil kan teruggekoppeld worden aan het halve basement op de tegel C hierboven, waarvoor als hoektegel van een tableau geen plausibele verklaring gevonden kon worden (zie I. 2. A.). Toeval of niet, de ruggen van randtegels A, B en C dragen de nummers 33, 34 en 35 die overeenstemmen met de tegelplaatsen op de onderste rij in de reconstructie van Van Herck. Net als een aantal tegels uit dit tableau tonen ze een tableaukenteken **O** op hun rug. Samen met deze zes tegels hebben ze als enige een inkeping in hun kopse randen boven en onder.

Bij een tableau uit die periode mag normaliter op de onderste tegelrij een fries met putti, grotesken, arabesken of moresken en basementen verwacht worden. Bij wijze van oefening plaatsen we de tegels A, B en C onderaan het tableau met de "Twee Goddelijke Deugden". De hypothese dat dit de oorspronkelijk samenstelling van het tableau was, is gebaseerd op volgende elementen:

1. tegels 6 en 12 bepalen dat het tableau slechts vijf tegels breed telt,
2. kolom 5 kan daardoor slechts een halve pilaar bevatten,
3. de halve pilaar wordt onderaan vervolledigd door een half basement
4. tegels A, B en C dragen hetzelfde tableaukenteken **O** als de zes tegels
5. tegels A, B, C dragen de ontbrekende nummers 33, 34 en 35
6. tegel C sluit rechts het tableau af,
7. alle negen tegels hebben als enige in de collectie een inkeping in de randen boven en onder voor onderlinge verbinding,
8. tegel 31 kan een vol basement zijn, zoals in figuur 2 in I. 2. A. b. hierboven.

De gemarmerde zoom links op tegel 6 verwijst naar een identieke zoom op het Saulustableau, dat eveneens zeven rijen hoog telt. Dit brengt ons ertoe het tableau met de "Twee Goddelijke Deugden" in dezelfde periode te dateren, ca. 1547, en eveneens toe te schrijven aan Franchois Frans die op dat ogenblik het atelier *Den Salm* in de Kammenstraat bestuurde.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	*6*	*12*	*19*	*23*	*24*	*28*
Inventaris nr.	AV.7644.6-6	AV.7644.5-6	AV.7644.1-6	AV.7644.3-6	AV.7644.2-6	AV.7644.4-6
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	136,4 137,7 21,3/19,3	134,8 136,0 19,7/18,7	135,8 136,1 18,6	137,5 138,4 20,0	139,5 140,6 20,8	135,7 138,7 20,4/18,1
Scherfkleur	roze	roze	roze	roze	roze	roze
Mortel op rug	ja	ja	ja	ja	ja	ja
Nagelgaatjes	HLO-HRB: 143,9	HLB-HRO: 140,8 mm	HLO-HRB: 143,9 mm	HLO-HRB: 143,6 mm	HLO-HRB: 146,8 mm	HLO-HRB: 143,0 mm
Kwaliteit	• zeer goed • zeer glanzend en effen glazuurvlak	• goed • zeer glanzend en effen glazuurvlak • HLB ontbreekt • rand O beschadigd	• goed • zeer glanzend en effen glazuurvlak, • ontbrekend glazuur op rand O	• goed • zeer glanzend en effen glazuurvlak	• goed • zeer glanzend en effen glazuurvlak	• zeer goed • zeer glanzend en effen glazuurvlak
Vorm randen	recht	recht	recht	recht	recht	recht
Scherf	• hard • inkeping in rand B & O, dicht gepleisterd	• hard • inkeping in rand B & O, dicht gepleisterd	• hard • inkeping in rand B & O, dicht gepleisterd	• hard • inkeping in rand B & O, dicht gepleisterd	• hard • inkeping in rand B & O, dicht gepleisterd	• hard • inkeping in rand B & O, dicht gepleisterd
Tekens op rug	• onder: ? 6	• onder: 12 of 42	• boven: O • onder: 19	• onder: 2 (?) 3 of 23	• boven: O • onder: 25 of 24	• onder: 28
Tegelvlak hol/bol	bol					bol
Gewicht	669 gram	592 gram	614 gram	612 gram	662 gram	602 gram

verwijzingen in de literatuur

cat. IV

volgnummer 572

cat. nr. 22. A 9. 1-6/6

Zes tegels van een veelkleurige tableau, vermoedelijk “De Drie goddelijke Deugden” voorstellend. Twee tegels vertonen fragmenten van Caritas met een naakt knaapje, één tegel is versierd met de buste van Fides. De drie overige tegels vertonen fragmenten van een pilaster uit de architecturale omlijsting en een kelk met hostie, het attribuut van Fides.

Kleuren: geel, blauw, groen, oranje en mangaan-paars.

Omstreeks 1550.

Z. 13,5 en 14 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1937, pl. [XII]

Laurent 1922, Plate III, K.

Dumortier 2002, cat. nr. 13.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

***Geloof**. Crispijn van de Passe (I), naar ontwerp van Maerten de Vos, 1580-1588.*
Foto Rijksmuseum Amsterdam.

De vrouwelijke personificatie van Geloof (Fides), een van de drie theologische deugden, met een miskelk en een crucifix in haar handen, vertrapt de slang (symbool van het kwaad). Links op de achtergrond het laatste avondmaal. In de marge een tweeregelig onderschrift in het Latijn. Eerste prent uit een serie “De zeven deugden”.

Inhoud

I. 3. tableaurandtegels met putti

overzicht

Het Saulustableau bestudeerd in hoofdstuk I. 1. is in de boven- en onderrand, telkens op 12 tegels, ingevuld met een puttidecor op een bruinrode en blauwe achtergrond. Op de onderrand worden trio's van putti voorgesteld die aan weerszijden van een masker in ferronneriestijl hieraan steun geven. Deze scène wordt zevenmaal herhaald, telkens gescheiden door een vaas in ferronneriestijl. Op de bovenrand zijn duo's van een liggende en een staande putto voorgesteld, afgewisseld door een vaas en een masker in ferronneriestijl. Mede dank zij de replicategels die ingevoegd werden in vervanging van de ontbrekende originele tegels, vormen deze tableauranden een geheel van zich herhalende scènes.

Op de drie losse tegels besproken in voorgaand hoofdstuk, staan fracties van puttiscènes identiek aan die op de onderrand van het Saulustableau. Ondanks hun onvolledigheid geven ze een idee van hoe de hele rand er moet hebben uitgezien, zeker na de oefening om deze reeks te vervolledigen.

In de collectie Vleeshuis bevinden zich nog acht randtegels van tegeltableaus waarop fracties van puttiscènes te zien zijn. De tegels verschaffen echter geen zicht op de voorstelling die ze omsloten, noch op het hele verloop van het decor op deze randen. Wel zijn er elementen die toelaten tegels aan een zelfde tableau te verbinden. Waar al de ontbrekende tegels uit de centrale voorstellingen gebleven zijn, en waar de geïsoleerde tegels waarover we beschikken vandaan komen, vormt het onderwerp van een afzonderlijk onderzoek. Maar alvast kan gesteld worden dat heel wat vragen onbeantwoord zullen blijven.

In dit hoofdstuk wordt een poging gedaan om deze acht tegels te situeren en met elkaar te verbinden. Ze hebben alle één element gemeen: de aanwezigheid van putti in het decor.

H1 H2

AV.7650.1-4 AV.7650.2-4

D

AV.7651

E

AV.7649

F

AV.7652

G

AV.1937.013.8-9

I1 I2

AV.7650.3-4 AV.7650.4-4

Inhoud

I. 3. a. een derde en vierde tegeltableau (tegels D en E)

Van tegel D wordt aangenomen dat hij oorspronkelijk geplaatst was in de rechter bovenhoek van een tegeltableau en het sluitstuk vormde van een fries met groteske ornamenten op een roodbruine achtergrond die zich naar links toe ontplooit. Maar, het vlakje wit glazuur in de linkerbovenhoek en het lichtblauw gekleurd strookje er vlak naast zou deze hypothese wel eens kunnen teniet doen! Tenzij dit schilderfoutjes zijn en/of beschadiging. Gelijkenis met de friezen van spelende putti op de randen van het Saulustableau en op de hoger besproken tegels A, B en C mag worden aangenomen.

De typische afbakening in donker kobaltblauw is hier aangebracht zowel aan de rand boven als rechts. De tegel toont een door ons geïnterpreteerd kapiteel (kopstuk) van een zuil, met een masker dat gevat is in rolwerk. Opvallend zijn de blauwe lijntjes die getrokken zijn in het verlengde van de horizontale stroken boven- en onderaan het kapiteel (rode pijltjes) en die door het lichtblauwe schilderwerk heen schijnen.

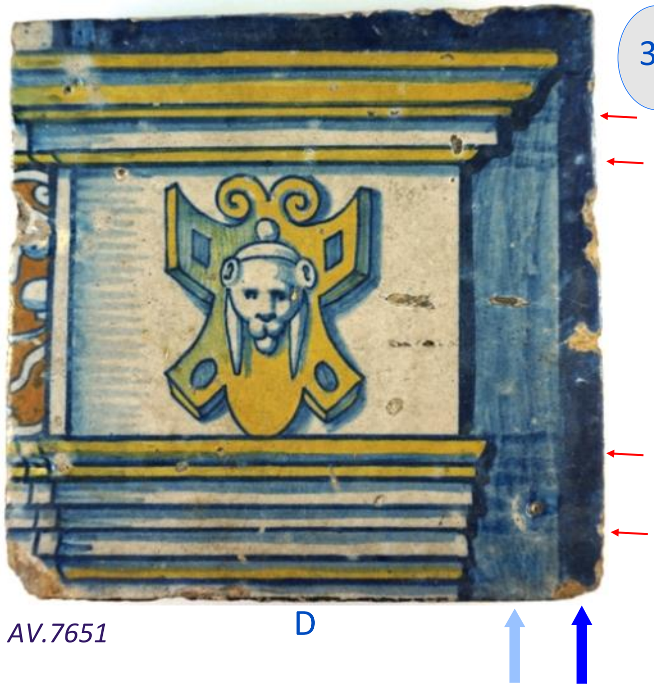

AV.7651 D

E *AV.7649*

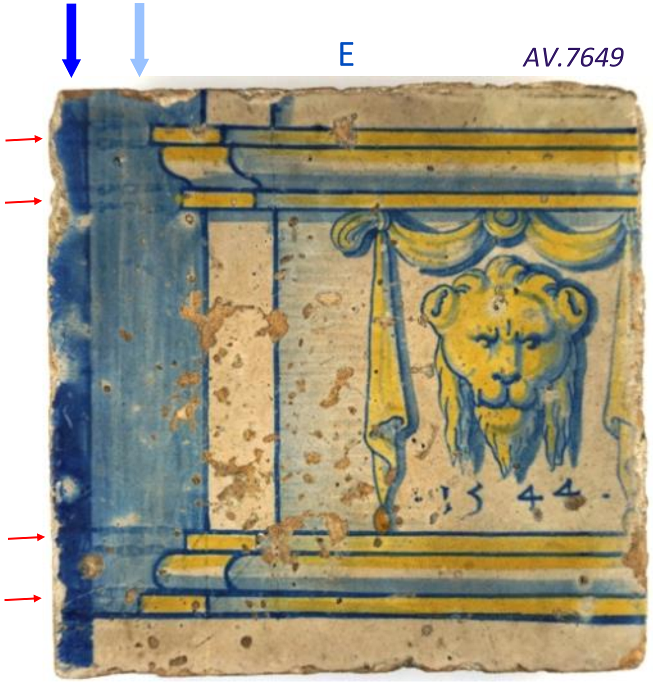

De brede lichtblauw gekleurde zoom aan de rechterrand van tegel D brengt deze tegel in verband met een ander waardevol exemplaar in de collectie van het museum - tegel E - die zich, omwille van het afgebeelde basement, de plaatsing van de datum en de donkere kobaltblauwe zoom, in de linker benedenhoek van een tegeltableau plaatst. Ook hier bemerkt men de donkerblauwe lijntjes die, boven en onder, horizontaal doorheen de lichtblauwe zoom zijn getrokken (rode pijltjes). Op basis van dit detail mag worden aangenomen dat beide tegels D en E door dezelfde vakman werden geschilderd, en dat ze mogelijk deel hebben uitgemaakt van één en hetzelfde tableau, ondanks de afwezigheid van putti-elementen op tegel E. In deze hypothese wordt dan ook verwacht dat op de tegels rechts van tegel E zich een roodbruine fries ontplooit met decoratieve elementen als reeds aangetroffen in het Saulustableau en op de tegels A, B en C. Normaliter verwachtten we onderaan tegel E eenzelfde donkere kobaltblauwe zoom als bovenaan tegel D. Echter, aangezien de lichtblauwe zoom op beide tegels op dezelfde wijze eindigt - respectievelijk tegen de onderrand van het basement en de bovenrand van het kopstuk - mag de witte zoom onderaan tegel E als sluitstuk van het tegeltableau worden aangenomen.

Een datering voor dit tableau is niet moeilijk op te maken. De schilderdatum staat onderaan op de leeuwenkoptegel, 1544; dit is amper drie jaar vóór de realisatie van het Saulustableau.

Hoe overtuigend de argumentatie ook lijkt om deze twee tegels op basis van overeenkomst in het schilderwerk aan hetzelfde tableau te koppelen, toch wordt onze hypothese niet zonder meer bevestigd door de merktekens op de ruggen van beide tegels.

Op de tegel met het masker gevat in rolwerk op het kapiteel (tegel D), die zich in de hoek rechtsboven van het tableau plaatst, lezen we bovenaan de letters **A P** of **A F**, en onderaan een getal dat in eerste instantie geïnterpreteerd wordt als **550.**

Op de tegel met de leeuwenkop op het basement (tegel E), die zich in de hoek linksonder van het tableau plaatst, lezen we bovenaan de letter **A**, geschreven met wijd uitgespreide benen, en onderaan een getal dat geïnterpreteerd wordt als **121.**

AV.7651

D

De schrijfwijze van de letter **A** op beide tegels is te verschillend om door dezelfde persoon in een zelfde project aangebracht te zijn. Indien wordt aangenomen dat de letteraanduiding bovenaan de tegel een groepsindicatie is voor tegels van eenzelfde tableau, dan ontbreekt op tegel E de letter **P** of **F** en mist de letter **A** op tegel D de reeds aangestipte wijdbenigheid. Een interpretatie alsof de letters aanduidingen voor rijen of kolommen in de dambordstructuur van het tableau zouden zijn, brengt evenmin soelaas.

De aangebrachte getallen maken het er niet eenvoudiger op. Beschouwen we het als **5** geïnterpreteerd teken vooraan het getal als deel uitmakend van een of ander schetsje - het lijkt wel een bloempje - dan blijft zelfs het resterend getal **50** niet aannemelijk voor een tegel in een hoek rechtsboven van een tableau. Een rij van 50 tegels breed, daar waar het Saulustableau bijvoorbeeld er slechts 14 telt !

AV.7649

E

Het getal **121** in de hoek links onder is dan niet te rijmen met tegelrijen van 50 tegels. Interpreteren we het eerste teken met de erboven geplaatste punt als een letter **i** dan is dit eventueel te vertalen naar een negende rij met een tegelplaats **21**, wat ook helemaal niet logisch lijkt.

Tenzij de aangebrachte letter- en cijfertekens onvoldoende begrepen zijn, is de conclusie van deze ruggenstudie dat beide tegels niet tot hetzelfde tableau hebben behoord. Dit sluit echter niet uit dat de tableaus waarvan deze tegels deel hebben uitgemaakt, door dezelfde schilder, in hetzelfde atelier en in dezelfde periode geschilderd zullen zijn.

We komen even terug op de hiervoor besproken tegel E om die te plaatsen naast een tegel die werd aangetroffen in de schouw van een landhuis in Engeland - Firle Place, nabij Lewes, East Sussex - gebouwd door Sir John Gage (1479-1556). Die tegel is gedateerd 1546, d.i. twee jaar na tegel E uit de collectie Vleeshuis en één jaar vóór het Saulustableau. Het is niet duidelijk of de foto (overgenomen uit de publicatie) de gehele tegel bevat.(1) Zeker is dat alle afgebeelde elementen en hun verhoudingen overeenstemmen met die op tegel E. Let bijvoorbeeld op de breedte van de lichtblauwe zoom, de vorm en schaduweffecten van boven- en onderrand van het basement en de overlapping ervan in de lichtblauwe zoom, de drapering boven de leeuw en het neerhangend doek eindigend in een rode kwast, maar ook de afwijkende witte zoom onderaan.

Verder wijzen de vorm van de cijfers in de datum van beide tegels op eenzelfde handschrift, dezelfde schilder en hetzelfde atelier.
Bij uitvergroting ervan ontdekken we hetzelfde handschrift als in de datum 1547 van het Saulustableau. Letten we op de telkens weerkerende punten vóór en na de datum. Op een in Middelburg opgegraven Antwerpse majolicategel met Herkenrode-type hoekstralen komt de datum 1546 opnieuw tevoorschijn, ditmaal zonder begrenzende punten.

De werkelijke betekenis van het monogram met een dubbel kruis boven de letters IAB is tot op heden nog niet achterhaald kunnen worden.(2)

(1) Archer & Wilson 2011, 101.
(2) Archer & Wilson 2011, 106.

E

AV.7649

Firle Place

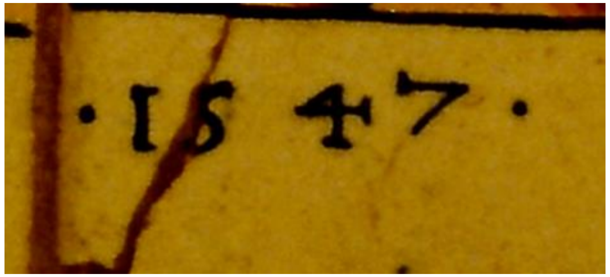

AV.1571 - Saulustableau

Middelburg

Om de leeuwenkoppen met een tijdverschil van twee jaar zo gelijkend te schilderen, zal wellicht een prentvoorbeeld gevolgd zijn.
Uit dezelfde jaren moeten ook de drie tegels met leeuwenkop uit de collectie Vleeshuis dateren (zie II. 4.).

AV.1937.013.5-9

Inhoud

I. 3. b. een vijfde tegeltableau (tegels F en G)

Tegel F toont opnieuw een combinatie van basement met links en rechts een fries met groteske figuren en ornamenten op een roodbruine achtergrond. Net als bij tegel A bevindt zich ook hier de zuil met basement ergens midden de onderrand van het tableau. Het jongetje rechts loopt gebogen, met het hoofd gestoken door een juk waaraan achteraan een guirlandestrik bengelt. Links van het basement zien we fragmenten van medaillons waaraan vruchtguirlandes zijn opgehangen en de hiel van het voetje van een putto. De blauwe zoom op de onderrand wijst op een plaats onderaan het tableau

De cartouche in rolwerk die de leeuwenkop insluit, is breeduit geschilderd. De leeuwenkop zelf verschilt lichtjes van de exemplaren hierboven. De verticale witte band links ervan stelt waarschijnlijk de zijkant van het basement voor, waardoor een dieptezicht ontstaat. We zien nog net de onderrand van de zuil die steunt op het basement.

Hoe de fries zich links van tegel F verder ontplooit, is niet uit te maken. Op geen enkele van de voormelde tegels A tot E worden dergelijke decoratieve elementen aangetroffen.

Van tegel G ontbreekt de ruime rechterhelft. Een putto in ruststand, de linkervoet geplaatst voor de rechter, houdt zich vast aan een staand ornament; dit vermoeden we door de schuin geplaatste poot onderaan. Dit element is door een lint verbonden met een eivormige vaas op een smalle voet. Het kaalhoofdige figuurtje herkennen we van de beide randen van het Saulustableau - en uiteraard de tegels A, B en C - maar nergens staat het in deze houding. Logische vraag is dan of deze putto met vaas niet behoort tot de fries links van tegel F. De overeenkomst van vrucht- en bloemtros en de donkerbruine achtergrond bieden onvoldoende elementen om dit voor waar aan te nemen.

Wanneer bij wijze van oefening tegel G rechts bij tegel F wordt aangesloten, valt toch een bijzondere overeenkomst waar te nemen in het lijnenspel onder- en bovenaan de fries alsook de wijze waarop deze lijnen met blauw beschaduwd worden om een diepte-effect te creëren. Uiteraard sluiten beide tegels niet direct op elkaar aan, maar kan op basis van deze overeenkomsten verondersteld worden dat ze deel hebben uitgemaakt van de onderrand van hetzelfde tableau.

F

AV.7652

G

AV.1937.013.8-9

Op de rand van tegel F is een getal aangebracht, wat eerder zeldzaam is bij majolicategels. Het getal **69**, dat eventueel ook op de rug ontcijferd kan worden, lijkt niet onlogisch voor een tegelplaats ergens in de onderrand van een tegeltableau. Op tegel G werd geen merkteken opgemerkt.

Inhoud

I. 3. c. een zesde tegeltableau (tegels H en I)

AV.7650.1-4 H1 *AV.7650.2-4* H2

Op beide tegels H worden in de halve fronton van een klassiek Romeins gebouw een Scaldis en drie putti samengebracht. De oude riviergod Scaldis ligt op de grond en leunt op een amfora waaruit het Scheldewater stroomt. Hij wordt voorgesteld met een naakt mannelijk lichaam die een kroon van bladeren draagt en een lange gele baard. Een putto torst een vol beladen fruitguirlande over de schouder. Van de twee zittende putti omarmt de ene een hoorn van overvloed, rijkelijk gevuld met fruit. De aandacht van de andere is gericht op een groene bladtwijg. De putti hebben een opvallende gele haardos die op geen enkele van de besproken puttivoorstellingen voorkomt. Frappant is de gelijkenis met de gele puttikapsels op tegels uit de Zwartzusterstraat, vrijgekomen bij de verhuis van een pand naar het Openluchtmuseum te Bokrijk. Het Museum Mayer van den Bergh bezit een tegel uit deze reeks (zie volgende pagina). Op tegels uit een vloer in Haarlem, waarvan de mogelijke Antwerpse herkomst nog verder onderzocht moet worden, dragen alle putti een opvallende geelbruine haardos (Korf 1976).

De corona waarop de twee putti zitten, springt een stuk naar voren, wat aangeeft dat zich daaronder een zuil bevindt. Op die tegel is nog een fractie te zien van wat het kapiteel is, met bloemen, bladeren en mogelijk een masker op een bruine fond. Links daarvan bevindt zich een rij dansende en musicerende putti op een felgele achtergrond. De schuin oplopende corona stuit op tegel H1 tegen de tableaurand aan, zodat we mogen aannemen dat de voorstelling naar links toe vervolgd wordt met het spiegelbeeld van de twee tegels H, althans wat betreft de constructieve elementen. Zie nota (1) op volgende pagina.

Hoofdzakelijk de fries doet ons beide H-tegels linken aan de twee I-tegels, althans wat het decor betreft. Op de I-tegels zijn de dansende putti in hun geheel te zien, ook de fluitspeler en de trommelaar. Helemaal links is nog de uitsprong aanwezig van het basement, dat zich op de linker afsluitende tegel bevond. Indien we aannemen dat het tableau vier tegels breed was, ontbreekt aan de rechter zijde een tegel met basement waarvan we op tegel I2 geen aanhef zien omwille van de schade en inkorting op die plaats.

De afgebroken datum 15.. met voorafgaande punt en een schrijfwijze die uit vorige tegels bekend voorkomt, dateert dit tableau eveneens in de periode 1544-1547.

AV.7650.3-4 I1 *AV.7650.4-4* I2

Benevens de dansende en musicerende putti op gele fond, die voorkomen op drie van de vier tegels, verbinden we deze tegels aan eenzelfde tableau omwille van volgende vaststellingen.

- De typisch blauwe zoom plaatst de H-tegels bovenaan het tableau en de I-tegels onderaan.
- Het kader van drie gele stroken en een iets bredere grijze strook dat beide H-tegels afboordt, komt ook onderaan beide I-tegels voor.
- De corona op de H-tegels is samengesteld uit meerdere grijs beschaduwde stroken die waarschijnlijk rond de hele voorstelling lopen; we vinden die inderdaad terug onderaan de fries van beide I-tegels.
- Op tegel H2 steekt het fronton met de twee zittende putti een goed stuk naar voren. Dit betekent dat er links van dit fronton een open ruimte wordt gecreëerd, die we op de I-tegels terugvinden onder de vorm van het groene, met plantjes bezet voortuintje.

Op de twee H-tegels komt het tableaukenteken **CCC** voor, met daaronder respectievelijk een **3** en een **4.** Op de beide I-tegels vormen twee met de rug in elkaar gestrengelde letters **C** het tableaukenteken, met daaronder respectievelijk de getallen **14** en **15**.
Deze vaststelling verrast ons ten zeerste, maar maant anderzijds aan tot voorzichtigheid bij de interpretatie van merktekens op de tegelruggen. Is dit voldoende argument om, ondanks de hierboven vermelde reeks argumenten, deze vier tegels tot twee verschillende tableaus te rekenen? Mogelijk, maar de overeenkomsten in het decor zijn zo overtuigend dat we de hypothese aanhouden van één enkel tableau van 16 tegels. In de eerste en vierde kolom moet dan een korte pilaster staan, waarschijnlijk met bloemen- en fruitdecoratie en groteske elementen. Het in het grijs gekleurd middenvak heeft waarschijnlijk een figuratieve voorstelling bevat met uitlopers op de tegels links en rechts ervan.

(1) De mythologisch-allegorische compositie op het paneel "Scaldis en Antverpia", geschilderd door Abraham Janssens in 1609, toont de liggende Scaldis die de stadsmaagd Antverpia de hoorn des overvloeds aanreikt (KMSK). Op tegel H1 strekt Scaldis de rechterarm recht voor zich uit. Het zou ons niet verwonderen indien de twee tegels links ervan Antverpia zouden voorstellen. De hoorn des overvloed en de fruitguirlande die de putti tentoon spreiden, alluderen mogelijk hierop.

H1

H2

I1

I2

3 4

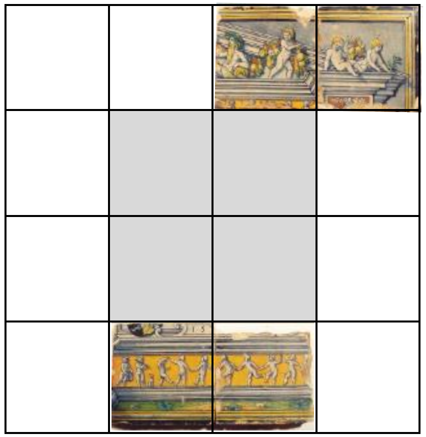

14 15

Reconstructie van het zede tegeltableau met correcte plaatsing van de H- en I-randtegels.

Putto met gele haardos, in cirkelband met hoekstralen. Museum Mayer van den Bergh.

kenmerken van de tegels

Tegelletter	**D**	**E**	**F**	**G**	**H1**	**H2**	**I1**	**I2**
Inventaris nr.	AV.7651	AV.7649	AV.7652	AV.1937.013.8-9	AV.7650.1-4	AV.7650.2-4	AV.7650.3-4	AV.7650.4-4
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	134 135,1 18,2	140,8 138,8 18,8	136,6 138,0 16,5	(60) 126,3 18,5	133,9 136,4 19,7	136,7 138,4 19,1	135,0 134,0 17,0	128,0 118,0 18,0
Scherfkleur	beige-roze	roze	beige-roze	roze	roze	beige-roze	beige-roze	beige-roze
Mortel op rug	ja	ja	ja	ja	ja	ja	Ja	ja
Nagelgaatjes (mm)	HLB-HRO: 141,4	HLB-HRO: 146,1	HLO-HRB: 142,9	HLB; afstand tot rand B: 6,7 mm tot rand L: 14,0 mm	HLO-HRB: 144,1	HLO-HRB: 144,2	*	*
Kwaliteit	• goed • vingerindruk aan rand L	• goed • rand R licht afgehakt	• goed • HLB ontbreekt	• goed • rand B & O afgebroken • HLO afgebroken	goed	goed	goed	goed
Vorm randen	licht taps	recht	recht	recht	licht taps	recht	*	*
Scherf	hard		hard	hard	hard	hard	*	*
Tekens op rug	• boven: A F of A P of A R • onder: (5)50	• boven: A • onder: I Z I (121 ?)	69 ? zwarte tekens onder mortel !		• boven: CCC • onder: 3	• boven: CCC • onder: 4	• boven: Ɔ en C in elkaar gevlochten • onder: 14	• boven: Ɔ en C in elkaar gevlochten • onder: 15
Gewicht	622 gram	614 gram	559 gram	213 gram	613 gram	603 gram	596 gram	460 gram

* niet beschikbaar voor registratie

AV.7651 (tegel D)	AV.7649 (tegel E)	AV.7652 (tegel F)	AV.1937.013.8-9 (tegel G)	AV.7650.1-4 tot 4-4 (tegel H en I)
Cat. IV volgnummer 579 cat. nr. 22.A 16 Randtegel van tableau met de voorstelling van een sluitstuk van een architraaf met cartouche en leeuwenkop, links de aanzet van een fries. Kleuren: blauw, geel, oranje. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm. Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [6] **Dumortier 2002**, cat. nr. 17	**Cat. IV** volgnummer 577 cat. nr. 22.A 14 Randtegel van een tableau met de voorstelling van een pilasterbasement, versierd met een leeuwenmuil in draperie. Jaarmerk: 1544 Kleuren: blauw en geel op witte grond. 1544. Z. 14 cm. Gift van de maatschappij "Artibus patriae", 1933. Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [8] **Laurent 1922**, Plate III, J. **Rackham 1926**, Plate 18, b. **Philippen 1932**, 256, fig. 99. **Caignie 1995**, 3. **Dumortier 2002**, cat. nr. 16	**Cat. IV** volgnummer 580 cat. nr. 22.A 17 Tegel uit de omlijsting van een tableau met de voorstelling van een pilasterbasement, versierd met een grotesk masker in cartouche, rechts de aanzet van een fries met kinderen en links een arabeskenfries. Kleuren: blauw, geel en oranje. Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm. Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [7] **Caignie 1995**, 4. **Dumortier 2002**, cat. nr. 18.	**Cat. IV** volgnummer 584 cat. nr. 22.A 21 Tegelfragment uit de fries van een tableau, een kindje met een vaas voorstellend. Kleuren: blauw, oranje en geel. Omstreeks 1550. H. 12,5 cm. B. 6 cm. Gift van de maatschappij "Artibus patriae", 1933. Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [14] **Laurent 1922**, Plate III, J. **Philippen 1932**, 256, fig. 99. **Dumortier 2002**, cat. nr. 25	**Cat. IV** volgnummer 578 cat. nr. 22.A 15. 1-4/4 Vier tegels uit de architecturale omlijsting van een tegeltableau. Twee tegels met de fragmentarische voorstelling van een gevelveld, waarop een liggende Scaldis en drie putti met vruchtenfestoenen; twee tegels met fragmenten van een fries met dansende kinderen. Een der tegels draagt de begincijfers van een jaarmerk : 15... Omstreeks 1550. Z. 13,5 cm. Gift van de maatschappij "Artibus patriae", 1933. **Laurent 1922**, Plate III, J. **Philippen 1932**, 256, fig. 99. **Caignie 1995**, 6. **Dumortier 2002**, cat. nr. 19.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!	Gift "Artibus patriae", 1933. Zie I. 6.	Herkomst nog opzoeken!	Gift "Artibus patriae", 1933. Zie I. 6.	Gift "Artibus patriae", 1933. Zie I. 6.

samenvatting

Putti, maskers, leeuwenkoppen, vazen en guirlandes op de voorgaande elf tegels A tot I wijzen uit dat we - in surplus van het Saulustableau - waarschijnlijk vijf extra tegeltableaus hebben geïdentificeerd waarop putti de randen hebben versierd.

Tegels A, B en C maken deel uit van een tweede tableau dat nauw verwant moet zijn aan het Saulustableau.

Door de overeenkomst van de lichtblauwe zoom en de opvallende blauwe dwarslijntjes kon vermoed worden dat tegels D en E tot eenzelfde tableau hebben behoord. De kentekens op de ruggen laat niet toe dit te bevestigen. Tegels D en E dienen daarom beschouwd als afkomstig uit twee verschillende tableaus.

Tegel F, met basement midden de tableaurand, past niet in de opstelling van de vorige tegelranden. Voor de samenvoeging met de halve tegel G konden heel wat argumenten worden aangebracht. Zijn plaatsing onderaan het tableau wordt duidelijk gemaakt door de blauwe tegelzoom.

Het samengaan van tegel D - hoektegel bovenaan rechts - met tegels F en G - randtegels onderaan het tableau - werd niet onderzocht omwille van onvoldoende informatie op de tegelruggen: duidelijke merktekens op tegel D, niet-ontcijferbare tekens op tegel F en afwezigheid van tekens op tegel G.

Het tableau dat samengesteld wordt met de twee H- en de twee I-tegels levert het meest volledige beeld en geeft, dankzij de tegelnummering, een zekerheid van correcte samenstelling.

Vreemd genoeg betreft het elementen uit randen van onbekende tableaus. Behalve het volledig beeld dat het Saulustableau biedt, hebben we geen enkel zicht op wat telkens onder, boven of tussen de randen is afgebeeld. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de tegels aangetroffen in het landhuis Firle Place - waartoe de gedateerde tegel 1546 behoort - waar zich in de schouwwand nog tegels bevinden uit het midden van het tableau zelf, voldoende in aantal om de voorstelling te determineren.

Op basis van voorgaand onderzoek kon het aantal tableaus bepaald worden waartoe deze randtegels mogelijk hebben behoord. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat bovenrand en onderrand van een tableau een totaal verschillende voorstelling kan bevatten, zoals dit trouwens het geval is bij het Saulustableau.

I. 4. tableaurandtegels met grotesken

overzicht

Tien tegels uit de collectie Vleeshuis tonen groteske voorstellingen met maskers, saters en monsterfiguurtjes in band- en rolwerk, opgesmukt met bloemen- en vruchtenfestoenen. Negen ervan komen uit randen van tegeltableaus, hetzij boven- of onderrand, linker- of rechterrand. Bij het tiende exemplaar (tegel Q) - een van de weinige in de collectie die zich in het tegelvlak zelf plaatst - ontbreekt waarschijnlijk slechts één enkel aansluitende randtegel.

We bestuderen eerst de drie voorstellingen J1, J2 en K omwille van de - op het eerste zicht - evidente overeenkomsten. Ook tegels L1 en L2 horen samen. Vervolgens komen twee tegels aan bod met de typisch Antwerpse blauwe zoom, M die zich bovenaan en N onderaan een tableau plaatst. Blijven dan nog twee tegels over waar de voorstelling verticaal is gericht, die daarom als zijranden van tegeltableaus worden gezien.

Het doel is nog steeds na te gaan uit hoeveel verschillende tegeltableaus deze tegels afkomstig zijn. Maar net als in het vorig hoofdstuk, is het ook hier een mysterie waar de tegels uit het middenveld van de tableaus gebleven zijn.

AV.7645.2-3 J2

L1 *AV.1937.013.7-9*

L2 *AV.1937.013.6-9*

AV.7653 M

AV.1937.013.3-9 N

AV.7645.1-3 J1

AV.7645.3-3 K

AV.7648 O

AV.7647 P

AV.7646 Q

Nagaan of tegels al of niet tot eenzelfde tableau behoren, enkel en alleen op basis van elementen uit het decor, de gebruikte glazuurkleuren en de scherfkenmerken is niet eenvoudig. Voor een aantal onder de hierboven afgebeelde tegels lukt dit wel, is het zelfs vanzelfsprekend. Bij andere is het dan een kwestie van veronderstellingen maken op basis van argumenten voor en tegen.

Zoals in de toelichting aan het begin van deze studie uiteengezet, kunnen de markeringen op de tegelruggen aanwijzingen geven over het samen horen in eenzelfde tableau. Hieronder worden de tegelruggen van deze reeks getoond, met aanduiding van wat we denken hierop te kunnen lezen. De ruggen werden 10% helderder gemaakt in een poging de tekens leesbaarder te maken. Niet alle tegels volgen de regel van letters of tekens bovenaan en cijfers onderaan!

L C C I I I

AV.7645.2-3 J2

geen merktekens zichtbaar

L1

AV.1937.013.7-9

L2

AV.1937.013.6-9

O 8

AV.7653 M

D 6 6

AV.1937.013.3-9 N

L V I I I

AV.7645.1-3 J1

I I 8 of I 8

AV.7645.3-3 K

P met bolle voet en punt, 1 3

AV.7648 O

niet leesbaar

AV.7647 P

O 4 2

AV.7646 Q

Inhoud

I. 4. a. een zevende tegeltableau (tegels J1 en J2)

Twee tegels uit de rechtse rand van een tableau beelden een sater af, met scherp gepunte oren, puntige baard, en vlamvormige haardos, die op een hoorn blaast. Op zijn kop draagt hij een ijzeren korf gevuld met vruchtenfestoen. Vergelijk met het tegelfragment opgegraven uit de haven in Schoonhoven, Nederland. In zijn rug is hij gevat in rolwerk. De sater maakt geen deel uit van de centrale voorstelling waarvan hij wegkijkt. Het tableau wordt afgebakend door drie gekleurde stroken: het typisch Antwerpse kobaltblauw, bruin en okergeel. Tegel J2 kent bovenaan een vervolg, te zien aan het hoekje kapiteelboord en de witte strook. De tegel onder J1 bevat het vervolg op het gele masker in rolwerk.

Het decor van de twee tegels sluit correct op elkaar aan. Dus zou de nummering op hun ruggen ook coherent moeten zijn.
Tegel J1 draagt een goed te lezen merkteken: L V I I I of 58. De L komt echter niet overtuigend over. 58 is slechts deelbaar door 29. Opdat tegel J1 op de 58ste plaats zou liggen, zou de rij erboven 29 tegels moeten tellen en tegel J2 het tegelnummer 29 dragen. Een tableaubreedte van 29 tegels, dit is ca. vier meter, is weinig waarschijnlijk wetende dat het Saulustableau horizontaal slechts 14 tegels telt. Daarenboven zou de rij tegels boven J2 geen nummering bevatten.
Het merkteken van tegel J2 is nog niet begrepen. We lezen: L C C III of L C C C III of L C C VIII. In de Romeinse cijferaanduiding wordt de 50 niet afgetrokken van de daaropvolgende 100. Indien we de L verwaarlozen, dan rest er nog steeds 203 of 303 of 208. Dit valt niet te rijmen met de plaats die we voor die tegel verwachten.
De tegelnummering brengt dus geen opheldering. Zolang niet een bijkomende tegel aan het licht komt, kan het samengaan van deze twee tegels enkel gebaseerd worden op hun perfecte decoraansluiting.

AV.7645.2-3 rug

J2

AV.7645.2-3

AV.7645.1-3 rug

J1

AV.7645.1-3

Ferronnerie korf gevuld met vruchtenfestoen (?), fragment uit de drooggelegde haven in Schoonhoven, Nederland, ca.1550. 133 x 60 x 20,5 mm. Private collectie.

Inhoud

I. 4. b. een achtste tegeltableau ? (tegel K)

Op het eerste zicht lijkt tegel K het spiegelbeeld te zijn van tegel J1 en - voortgaande op de witte en bruine strook - geplaatst aan de linkerzijde van het tableau. Om beide tegels in detail te kunnen vergelijken, plaatsen we ze hier naast elkaar.

Het eerste wat opvalt, is het verschil van inkleuring van de kaderstroken. Van buiten naar binnen toe zijn de stroken blauw, wit en bruin ingekleurd, gevolgd door een vette blauwe trek. Het kader begon aan de tegelrand wel degelijk met een blauwe strook, die afgebroken is, maar waarvan nog net enkele millimeter te zien is. De breedte van 126,9 mm ten opzichte van een hoogte van 137,6 mm bevestigt de inkorting van deze tegel met een volle centimeter, wat ook impact heeft op het gewicht (zie Kenmerken). De witte strook is de eigenlijke grondlaag van tinoxide, uitgespaard tussen de blauwe en bruine strook.

Op tegel J1 is de volgorde blauw, bruin en oranjegeel, hetgeen we ook op tegel K konden verwachten indien deze tot hetzelfde tableau behoorde. De daaropvolgende vette blauwe trek op de K-tegel komt niet voor op het tableau met de J-tegels.

De draairichting van de saterrompen, de inclinatie van de kop, de vorm van de hoorn, de plaatsing van de armen en de houding van de handen, alsook de wijze waarop al deze elementen geaccentueerd en beschaduwd worden, wijzen op

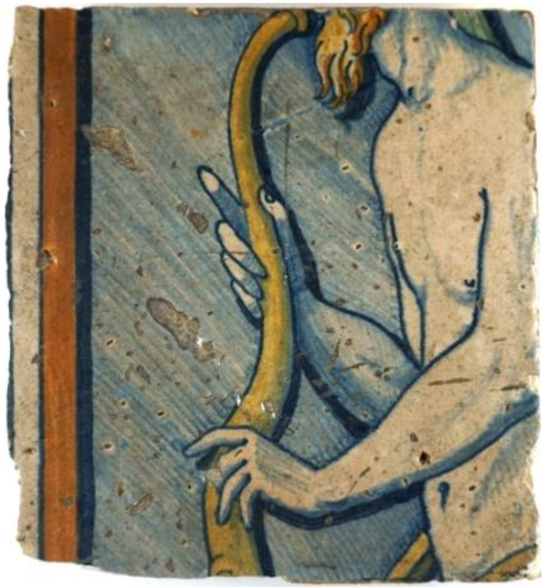

AV.7645.3-3 K

J1

een verschillend schilderwerk. De saterfiguren zouden symmetrisch op dezelfde hoogte moeten staan en op dezelfde wijze met band- en rolwerk versierd zijn. Merk ook het verschil in de lichtblauwe inkleuring van het fond achter de saters.

Al deze verschillen in het decor tussen de K-tegel en beide J-tegels doen vermoeden dat ze niet tot hetzelfde tableau hebben behoord, hoewel mag worden aangenomen dat ze in hetzelfde atelier, door dezelfde schilder en omstreeks dezelfde tijd geschilderd werden.

De schrijfwijze van 118 in Arabische cijfers op de rug van tegel K (zie hierna), in tegenstelling tot de Romeinse notatie op de J-tegels, lijkt onze hypothese te bevestigen.

Op de rug is het nummer 118 aangebracht, ofwel 18 indien de schrapping van de eerste **I** als een correctie in het atelier wordt beschouwd.

Een 118de tegelplaats voor een tegel die zich niet eens in een onderste tableaurij bevindt, lijkt weinig waarschijnlijk.

Anderzijds is een 18de tegelplaats moeilijk in te denken aan de linkerrand van een tableau, wetende dat er nog minstens twee rijen boven de K -tegel moeten liggen. Er is daarenboven geen enkel tegelvlak met rijen groter dan 2 tegels breed dat een tegelnummer 18 op die plaats kan genereren (behalve één rij van 17 tegels).

Wordt de tegel 180° gedraaid, dan biedt zich een tegelnummer 81 aan. Enkel rijen van 4, 8, 10 of 20 tegels breed kunnen een tegelnummer 81 op die linker tableauplaats hebben. Bij een tableau met rijen van 8 tegels breed ligt deze tegel op de 11de rij; met rijen van 10 tegels breed ligt de tegel op de 9de rij. Van de verschillende mogelijke combinatie lijkt een van beide de meest aanvaardbare. Met de onderstaande schema's kan een beeld gevormd worden van de mogelijke configuraties.

AV.7645.3-3 rug

1	1							8
2								
3								
4								
5								
6								
7								
8								
9								
10								80
11	**81**							
12	…							

Tegel 81 op de 11de rij van een tableau van 8 tegels breed.

1	1									10
2										
3										
4										
5										
6										
7										
8										80
9	**81**									
10	…									

Tegel 81 op de 9de rij van een tableau van 10 tegels breed.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**J1**	**J2**	**K**
Inventaris nr.	AV.7645.1-3	AV.7645.2-3	AV.7645.3-3
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	141,5 141,6 20,6	141,5 142,1 20,4/19,8	(126,9) 137,6 20,1/19,5
Scherfkleur	roze	roze	zand
Mortel op rug	ja	ja	ja
Nagelgaatjes	HLB-HRO: 147,2 mm	HLB-HRO: 147,7 mm	• HLB-HRO: 135,8 mm • naar rand R 18,7 mm • naar rand L 10,0 mm
Kwaliteit	• matig • 2 fragmenten geplakt • glazuurschade B & O • krassen	• slecht gelijmd, • 3 fragmenten geplakt • glazuurplak ontbreekt aan HRB	• goed, • rand L afgehakt en met gips aangevuld; 8,7 mm ontbreekt
Vorm randen	recht & licht taps	recht	taps
Scherf	hard	hard	hard
Tekens op rug	Romeins schrift L V I I I (=58)	Romeins schrift LCCIII of LCCCIII of LCCVIII, tegelplaats niet te bepalen	Arabisch schrift I I 8 en I 8 waarbij een I is weggeschrapt
Tegelvlak hol/bol	bol		bol
Gewicht	708 gram	685 gram	535 gram

Kenmerken van de K-tegel die opvallend afwijken van de J-tegels: tegelhoogte, scherfkleur, afstand tussen de overhoekse nagelgaatjes, Romeins schrift versus Arabisch schrift.

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 573

cat. nr. 22.A 10.1-3/3

(Drie) randtegels uit een tableau met fragmentarische voorstelling van saters met fluit in een cartouche verwerkt, één der saters draagt een vruchtenkorf op het hoofd.

Kleuren: blauw, geel, groen en oranje.

Omstreeks 1550.

Z. 14 cm.

Laurent 1922, Plate III, K.

Mariën-Dugardin 1973, fig. 8, 181. (tegels J1 en J2)

Dumortier 2002, cat. nr. 21.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

Inhoud

I. 4. c. een negende tegeltableau (tegels L1 en L2)

De fragmenten L1 en L2 zijn afkomstig uit de onderrand van een tegeltableau. De blauwe zoom onderaan de tegels, goed zichtbaar bij fragment L2, en een halve centimeter voorstelling aan de randen bovenaan maken dit duidelijk. Deze laatste laten niet toe hierin enig gekende voorstelling te herkennen, tenzij een groene bodem, een balk en mogelijk wat brokken steen op fragment L2. Beide tegels hebben een gave rechterrand en zijn links tot ca. de helft van de tegel afgebroken.

Een naakt gehurkt wezentje met saterpoten zit met rug en armen geklemd in rolwerk tegen een citroengele achtergrond. Op het hoofddoek dat aan weerszijden van het figuurtje als een sjaal neerhangt, is een breed uitgewerkt vruchtenfestoen geplaatst. In een medaillon bovenaan de fries prijkt een leeuwenkop met afhangende haarlokken van het type zoals reeds ontmoet op het pilasterbasement van tegel E (zie I. 3. a.). Het wezentje, het rolwerk, het festoen en het masker zijn uitgevoerd in het wit, getekend met een zeer fijne trek, en met blauwe inkleuring en schaduwen tot een driedimensionaal tafereeltje uitgewerkt.

Op de rechterhelft van fragment L2 staat een vrouwelijke sater zonder armen in een gekromde houding, in wat vermoedelijk een witte ellipsvorm zou kunnen zijn. Zou die geplaatst zijn tegenover een mannelijke sater? Aan de linkse breukrand van fragment L1 bevindt zich het takje van mogelijk de rechtse kromming van die ellipsvorm, die niet wit maar blauw lijkt ingekleurd.

De voorstelling op de fries kan men indenken als een opeenvolging van tafereeltjes met het gehurkt wezentje, vruchtenfestoen en leeuwenkop in het wit op een gele achtergrond, en saterfiguren op volle frieshoogte in het geel, alternerend op een witte en blauwe achtergrond.

AV.1937.013.7-9 L1 *AV.1937.013.6-9* L2

De citroengele inkleuring van de fries en de groene bodem bovenaan fragment L2 gelijken sterk op de kleuren gebruikt op de tegels I1 en I2 met datum 15 . . (zie I. 3. c.) die we daarom tot dezelfde periode en hetzelfde atelier durven rekenen. In de collectie van vroege majolicategels is er echter geen enkel exemplaar dat met deze twee fragmenten geassocieerd kan worden.

De plaats van beide fragmenten in het tableau kan niet bepaald worden wegens afwezigheid van enige betekenisvolle aanduiding hiervoor op de tegelruggen. Enkel aan de breukrand van L2 is een onleesbaar teken opgemerkt.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**L1**	**L2**
Inventaris nr.	AV.1937.013.7-9	AV.1937.013.6-9
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	(70,4) 138,3 19,7	(76,3) 136,8 16,7
Scherfkleur	roze	roze
Mortel op rug	ja	ja
Nagelgaatjes	HRO: 22,7 mm uit de hoek	HRO: 20,8 mm uit de hoek
Kwaliteit	• zeer goed • helft L afgebroken	• zeer goed • helft L afgebroken
Vorm randen	rand R: recht	rand R: recht
Scherf	hard	hard
Tekens op rug		niet leesbaar
Tegelvlak hol/bol		
Gewicht	291 gram	294 gram

verwijzingen in de literatuur

Van Herck 1936

Cat. IV

volgnummer 583

cat. nr. 22.A 20. 1-2/2

Twee tegelfragmenten uit de onderste fries van een tableau, beide versierd met leeuwenkop en hurkende figuur in een cartouche onder vruchtenfestoenen; op een van de fragmenten een vrouwelijk saterfiguurtje met afgeknotte randen.

Kleuren: blauw en geel op witte grond.

Omstreeks 1550.

H. 13,5 cm. B. ± 7 cm.

Gift van de maatschappij “Artibus patriae”, 1933.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [15]

Philippen 1932, 256, fig. 99.

Schéle 1965, fig. 32, 93. (enkel tegel L1)

Dumortier 2002, cat. nr. 24.

herkomst

Gift “Artibus patriae”, 1933.

Zie I. 6.

Inhoud

I. 4. d. een tiende en elfde tegeltableau (tegels M en N)

Bij wijze van oefening worden tegels M en N bij elkaar gebracht. M is een tegel bovenaan het tableau, N een tegel onderaan. Hun exacte plaats in de respectievelijke randen is niet op te maken.
Op tegel M wordt een vrouwenmasker met gelobde haartooi en afhangende linten gevat tussen rolwerkornamenten die versierd zijn met gestileerde linten, bladertakjes en bloemen. Opvallend is de in het wit uitgewerkte voorstelling. Het naar boven draaiende lint met gestileerd takje links van het vrouwenmasker is de aanhef van het spiegelbeeldig rolwerkornament.
De fries op tegel N toont een gelijkaardig vrouwenmasker in een iets strakker rolwerkornament. Het liggend figuurtje en de kronkelende slang zijn frivole toevoegingen. De tegel biedt iets meer zicht op de overige delen van het tableau. Links een half basement met de rand van een masker in de aard van die op tegels D en F (zie I.3.a. en b.). Rechts boven, de hoek van de centrale voorstelling op het tableau, met een plantje op groen veld als aangetroffen in het voortuintje op tegels I1 en I2 (zie I. 3. c.).

AV.7653 M

AV.1937.013.3-9 N

De overeenkomst van glazuurkleuren en kleurtinten tussen tegel M en tegel N is opvallend: het oranjebruin (1), het lichtgroen (2), het mangaanpaars (3), het okergeel (4) en zelfs het kobaltblauw (5) die de verschillende afgelijnde ruimtes binnen het decor inkleuren, vindt men terug op de twee tegels.
Maar ook in het decor zijn er grote overeenkomsten: de wijze waarop het hoofd met neerhangende linten is getekend (6), de aanwezigheid van de rozet zowel in het rolwerk als in het vruchtenboeket (7) en de slingers die op de M-tegel striklinten voorstellen en op de N-tegel een slang (8).

Er zijn ook elementen die het samengaan in eenzelfde tableau in de weg staan. De ferronnerie-ornamentatie op beide tegels is van een verschillend type: op tegel M is het rolwerk vloeiend en voluutvormig, op tegel N eerder strak. De hoogte van de fries op beide tegels stemt niet overeen. Het lijnenspel op beide tegels is duidelijk verschillend: tegel M wordt afgebakend door een stel van grijs beschaduwde blauwe lijnen die rechtlijnige reliëfloze stroken afbakenen, drie bovenaan de tegel, vijf onderaan. Op diezelfde tegel vinden we de gele afbakening van het basement en de groteskenfries van tegel N niet terug.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**M**	**N**
Inventaris nr.	AV.7653	AV.1937.013.3-9
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	141,6 139,8 19,3	140,4 141,7 19,4
Scherfkleur	roze-rood	roze
Mortel op rug	ja	ja
Nagelgaatjes	• HLB-HRO: 147,1 mm • a-centrisch • zeer dun	geen
Kwaliteit	• matig • barst op rand O: 45 mm lang	goed
Vorm randen	licht taps	taps
Scherf	hard	
Tekens op rug	• boven: O • onder: 8	• boven: D • onder: 6 6
Tegelvlak hol/bol		hol
Gewicht	689 gram	649 gram

verwijzingen in de literatuur, tegel M

cat. IV

volgnummer 581

cat. nr. 22.A 18

Tegel uit de bovenste fries van een tableau, versierd met een vrouwenhoofd in cartouche en ferronnerie-ornament.

Kleuren: blauw, geel, groen, oranje en mangaan.

Omstreeks 1550.

Z. 14 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [11]

Dumortier 2002, cat. nr. 22.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

verwijzingen in de literatuur, tegel N

cat. IV

volgnummer 585

cat. nr. 22. A 22

Tegel van een tableau, fragment van een fries met liggend kindje en cartouche met vrouwenhoofd, links de aanzet van een pilaster en rechts de hoek van de omlijsting en van het middenmotief.

Kleuren: blauw, geel, oranje, groen en mangaan-paars.

Omstreeks 1550.

Z. 14 cm.

Gift van de maatschappij “Artibus patriae”, 1933.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [9]

Philippen 1932, 256, fig. 99..

Mariën-Dugardin 1973, fig. 7, 179.

Schéle 1965, fig. 31, 93.

Dumortier 2002, cat. nr. 26.

herkomst

Gift “Artibus patriae”, 1933.

Zie I. 6.

Het vermoeden van overeenkomst van decor tussen beide tegels wordt volledig teniet gedaan door de informatie die op de rugzijde ervan is aangebracht.

Tegel M behoort tot een tableau met reeksnummer O en plaatst zich, omwille van de blauwe zoom, op de 8ste plaats van de bovenste rij, gerekend vanaf links. Omdat tegel M geen hoektegel is, moet het tableau minstens negen tegels breed zijn. Bij een dergelijke tableaubreedte, verwacht men een overeenkomstig aantal tegelrijen.

Tegel N daarentegen behoort tot een tableau met kenteken **D** en ligt op plaats 66 van de onderste rij. De hoge getalwaarde is logisch gezien in een tableau de tegels van boven links naar onder rechts werden genummerd. De gele stroken met het groen struikje lijken de hoek linksonder aan te geven van een kader omheen de centrale voorstelling, dat zich verder uitstrekt naar rechts toe. Denken we links van tegel N een hoektegel met het ontbrekend stuk basement die het tegelnummer 65 draagt, dan heeft de laatste tegel op de rij er net boven het nummer 64. Dit kan slechts voorkomen bij een tableau met 2, 4, 8, 16 of 32 kolommen en respectievelijk 32, 16, 8, 4 of 2 rijen, waarbij de onderste rij buiten beschouwing blijft. Een tableau met 8 kolommen en 9 rijen, in totaal 72 tegels, lijkt hier de meest waarschijnlijke configuratie.

Ondanks de sterke overeenkomst in het palet van gebruikte glazuurkleuren, behoren de tegels M en N toch tot twee afzonderlijke tableaus, een tiende en een elfde exemplaar. De nummering op hun rug is hierbij doorslaggevend.

Men kan de vraag stellen waarom twee tegels, waarvan vooraf reeds gekend is dat ze tot twee verschillende tableaus behoren, toch met elkaar geconfronteerd worden. Het antwoord ligt in de doestelling van deze studie die, voor wat de randtegels betreft, erin bestaat te zoeken naar mogelijke aansluitingen van of samenhang tussen tegels wanneer daar vanuit het decor, het kleurengamma of de coloriet enige aanwijzing toe is. Het onderzoek en de beoordeling van deze elementen loont steeds de moeite, ook al is de conclusie negatief.

1							
							64
65	**66**						72

Hypothese van configuratie van een tegeltableau waarin tegel N zich op plaats 66 bevindt.

AV.7653, merktekens O en 8. M

AV.1937.013.3-9, merktekens D en 6 6. N

Inhoud

I. 4. e. een twaalfde tegeltableau (tegel O)

Tegel O bevond zich aan de linkerrand van een tableau.
De linkerhelft van de tegel bevat het kader dat aan deze zijde het tegeltableau afboordde. Van buiten naar binnen toe liggen zeven verschillende stroken: de donkerblauwe Antwerpse buitenzoom (hier bijna zwart), een gele en oranjebruine strook, een iets bredere lichtblauwe strook, een nog bredere witte strook en twee citroengele stroken. Op geen enkele andere tegel in de collectie van het museum vinden we deze opeenvolging van ingekleurde stroken terug. Omwille van dit gegeven wordt deze tegel toegewezen aan een afzonderlijk tableau, het twaalfde.
De rechterhelft van het decor maakt deel uit van een pilaster die versierd is met een menselijk figuurtje in een cartouche van rolwerk. Romp, arm en been zijn geschilderd in dezelfde stijl als het figuurtje met saterpoten op tegels L1 en L2. Het zit op dezelfde wijze met gespreide benen over de band van het ferronnerie-ornament. Het oranjebruin waarmee de cartouche is ingekleurd, komt ook voor op tegels M en N. Het lint is onderaan driemaal ingesneden, net als bij het vrouwenmasker van tegel M.
De cartouche is verbonden met een masker in een ferronnerie-ornament. De ruimte tussen beide is mangaan-paars ingekleurd, een paars dat reeds op de tegels M en N werd waargenomen.
Onderaan de rug is het tegelnummer 13 in Arabische cijfers aangebracht; daarboven de letter P met een bolle voetstreep waaronder een punt. Een 13de plaats aan de linkerzijde kan begrepen worden als de uiterst linkse tegel op rij 3 van een tableau van zes tegels breed, of op rij 4 van een tableau van vier tegels breed. Om tegel O onderaan te vervolledigen moet nog minstens één rij toegevoegd worden, misschien zelfs twee. Een rij van zes tegels betekent dan een tableau van 24 of 30 tegels groot. Een rij van vier tegels betekent een tableau van 20 of 24 tegels groot.

AV.7648 O

AV.7648 rug

1					6
13					
					24

						rij
1					6	1
						2
13						3
						4
					30	5

1			4
13			
			20

				rij
1			4	1
				2
				3
13				4
				5
			24	6

Mogelijke groottes en composities van een tegeltableau voor een tegelplaats 13 aan de linkerrand.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**O**
Inventaris nr.	AV.7648
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	140,0 141,8 21,2/20,4
Scherfkleur	roze
Mortel op rug	ja
Nagelgaatjes	HLB-HRO: 145,2 mm
Kwaliteit	• goed • rand R schuin afgehakt
Vorm randen	recht
Scherf	hard
Tekens op rug	• boven: P met bolle voet en punt eronder • onder: 13
Tegelvlak hol/bol	
Gewicht	685 gram

verwijzingen in de literatuur

Cat. IV

volgnummer 576

cat. nr. 22.A 13

Boordtegel van een tableau, versierd met een pilaster, waarop cartouches met menselijke figuurtjes en een maskerkop; links fragmenten van lijstwerk.

Kleuren: blauw, geel, oranje en mangaan-paars.

Omstreeks 1550.

Z. 14 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [4]

Laurent 1922, Plate III, K.

Dumortier 2002, cat. nr. 20.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

Inhoud

I. 4. f. een dertiende en veertiende tegeltableau (tegels P en Q)

Tegel P is zeer waarschijnlijk een randtegel aan de rechterzijde van een tableau. Het decor, dat mogelijk onderdeel is van een pilaster, bestaat uit groteske elementen die symmetrisch zijn opgesteld. We herkennen de leeuwenkop, vruchtenfestoenen, bladertakken aan slingerlinten en band- en rolwerk waarin twee monsterfiguurtjes zijn geklemd. De voorstelling is uitgewerkt in het wit op een felgele achtergrond. Aan de linkerrand is het decor geplaatst op een hevige bruinrode achtergrond. Enkel een groene tak en een slingerlint worden herkend. De gele puntvormen behoren vermoedelijk toe aan het omhulsel van een masker. In de hoek onderaan is nog net de hoef van een saterfiguur te zien. Van de markering op de rug is enkel een zwarte vlek overgebleven.

Tegel Q is het enige exemplaar in deze serie dat geen randtegel is. Het decor kent een vervolg zowel op de tegel links als die rechts ervan. Vermoedelijk plaatst hij zich aan de rechterzijde van een tableau, rechts van een voorstelling in een grote cartouche. Een herme waarvan we enkel de romp zien, blaast op een schelpvormige hoorn (1). Opmerkelijk is de fijnheid waarmee het personage is getekend en de wijze waarop het is verlevendigd. Achter hem hangt een halve vruchtenfestoen aan een gedrapeerd lint dat ergens op de tegel erboven is vastgemaakt. De schaduw die het lint aftekent op de wand geeft aan de voorstelling een ruimtelijke dimensie. Het medaillon is gevuld met groteske elementen waarvan enkele toch herkend worden: het vrouwelijk masker in bandwerk waarop blijkbaar het been van een putto steunt, omwikkeld door een lint of slang. Onder het masker worden twee benen en wat romp van mogelijk een zwevend (putto)figuurtje opgemerkt.

AV.7647 rug

AV.7647 P

AV.7646 rug

AV.7646 Q

(1) herme: zie verder.

Op de rug van tegel Q kunnen het tableaukenteken en het tegelnummer wel worden afgelezen. De tegel behoort tot een tableau dat gemerkt is met de letter **O** en bevindt zich daarin op de 42ste plaats. Vraag is hoeveel tegels per rij dit tableau heeft geteld?

In deze studie hebben we de volle vrijheid genomen om hypotheses te formuleren en uit te testen, om zo misschien te achterhalen waar een gegeven tegeldecor heeft toebehoord en waar het dan geplaatst zou zijn. Enkel nieuwe exemplaren met gelijksoortig of aansluitend decor, kunnen deze hypotheses ontkrachten.

Het decor op deze tegel Q, met de romp van een herme en de rechter boog van een nogal grote cirkel, laat vermoeden dat de 42ste plaats zich ergens op een van de middelste rijen van het tableau zal bevinden. Met deze hypothese zou het tableau toch een 70- à 80-tal tegels hebben geteld, wat we steeds vergelijken met het 98 tegels tellend Saulustableau om een beeld te krijgen van de mogelijke grootte ervan. Bij gebrek aan een ander aanknopingspunt om het aantal tegels per rij in dit tableau te bepalen, is het niet mogelijk om hierrond een constructie uit te werken.

Bij de bespreking van tegel M hierboven, werd nagelaten de merktekens **O 8** te verbinden aan deze **O 42**. Enkel en alleen op basis van de rugnummering is er wel een constructie mogelijk. Tegel M is een randtegel bovenaan het tableau, maar is geen hoektegel. Hij vereist minstens een 9de tegel aan de rechterzijde, misschien meerdere.

Gaan we uit van rijen van 9 tegels, dan bevindt tegel 42 zich op de 5de rij, op een plaats waar het medaillon niet centraal kan worden opgesteld (zie schema 1, gele vakjes). Het is dus zoeken naar een tableaubreedte waarbij tegelplaats 42 zich iets meer naar rechts positioneert.

Bij een rij van 10 tegels zou tegel 42 zich te ver naar links bevinden, op een plaats waar het medaillon met groteske elementen zich onmogelijk in een centrale opstelling kan plaatsen (rode vakjes). Idem dito bij een tableaubreedte van 12 of 13 tegels.

Bij een breedte van 14 tegels ligt tegel 42, die eigenlijk geen randtegel is, aan de rechtse buitenrand.

Een rijbreedte van 15 tegels geeft een aanvaardbare plaats voor tegel 42, maar is op tegelrij 3 te hoog gepositioneerd.

Een goede plaatsing wordt bereikt met een tableaubreedte van 11 tegels, waarbij tegel 42 zich op de vierde rij plaatst, twee plaatsen links van de randtegel (paarse vakjes). Schema 2 geeft hiervan een vereenvoudigd beeld.

Ondanks voorgaande simulatie zijn we toch van mening dat tegels M en Q niet tot hetzelfde tableau hebben behoord. Er is weliswaar een bepaalde overeenkomst van glazuurkleuren - het geel, paars en bruinrood - maar de stijl van de groteske elementen is totaal verschillend. Om deze reden houden we tegel M aan als tiende tableau, waar tegel Q niet bij hoort.

M

Q

1							8	9	10	11	12	13	14	15	1
															2
											42		42		3
		42			42			42							4
	42				42										5
															6
										77	84	91	98	105	7

Schema 1

1							8			11	1
											2
											3
								42			4
											5
											6
										77	7

Schema 2

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**P**	**Q**
Inventaris nr.	AV.7647	AV.7646
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	144,5 140,7 22,5/21,8	142,2 140,6 21,2/20,3
Scherfkleur	zand	roze
Mortel op rug	ja	ja
Nagelgaatjes	HLB-HRO: 153,9 mm	HLB-HRO: 147,8 mm
Kwaliteit	• matig • 2 fragmenten geplakt • scherf ontbreekt aan rand LO • glazuurplak ontbreekt in HLB	• goed • glazuur opgekruld aan handen en schelp
Vorm randen	recht	taps
Scherf	hard	hard
Tekens op rug	zwarte vlek	• boven: O • onder: 4 2
Gewicht	718 gram	665 gram

De felgele kleur van de achtergrond was de eigenlijke reden om de tegels P en Q tezamen te bespreken. De kenmerken van beide tegels verschillen echter danig dat ze niet tot hetzelfde tableau gerekend kunnen worden.

verwijzingen in de literatuur, tegel P

cat. IV volgnummer 575, cat. nr. 22.A 12

Tegel uit de omlijsting van een tableau, versierd met ferronnerie-ornament, waarin een palmet, een leeuwenkop en twee saterachtige figuurtjes, links enkele fragmenten van ranken.

Kleuren: geel, blauw, oranje en groen.

Omstreeks 1550. Z. 14 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [5]

Laurent 1922, Plate III, K.

Mariën-Dugardin 1973, fig. 6, 179.

Caignie 1995, 4.

Dumortier 2002, cat. nr. 14.

verwijzingen in de literatuur, tegel Q

cat. IV

volgnummer 574

cat. nr. 22.A 11

Tegel van een tableau met de fragmentarische voorstelling van een sater, die in een conische zeeschelp blaast, aangevuld met draperieën, vruchten, bladeren en fragmenten van ornamenten.

Kleuren: geel, blauw, oranje, groen en mangaan-paars.

Omstreeks 1550. Z. 14 cm.

Laurent 1922, Plate III, K.

Mariën-Dugardin 1973, fig. 10, 181.

Caignie 1995, 5.

Dumortier 2002, cat. nr. 15.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

(1) De herme wordt meestal afgebeeld als een naar onder toe enigszins taps toelopende zuil waarvan het bovenste deel bestaat uit een buste, al dan niet van de god Hermes. De buste op tegel Q vertoont grote gelijkenis met de twee hermen op onderstaande prent.

Grote cartouche met een voorstelling van Hercules die Antaeus doodt. Zowel linksonder als rechtsonder plast een herme in een pot.
Pieter van der Heyden, Jacob Floris, Hieronymus Cock, 1566. Ornamentprenten I: 15de & 16de eeuw, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam, 81.14.

Inhoud

I. 5. tableaurandtegels met ornamentaal decor

overzicht

Negen randtegels uit de collectie Vleeshuis tonen een ornamentaal decor in een door brede en smalle stroken afgebakende fries. Het overzicht met miniatuurtegeltjes hieronder geeft een beeld van wat samen hoort of enige overeenkomst vertoont.

Vijf tegels met moreskenornament in de fries behoren toe aan drie verschillende tegeltableaus (tegels R, S, T). Tegels R1 en R2 hebben een identiek decor in de fries, waarbij de eerste aan de rand boven van het tableau ligt, de andere aan de rand onder. Het moreskendecor van tegel S vertoont enige gelijkenis met dat van de tegels R, maar is toch verschillend. Tegels T1 en T2 horen samen, onderaan een tableau. Aan de bovenzijde van beide tegels zijn delen van het centraal figuratief decor zichtbaar. Vraag is of dit voldoende informatie geeft om de voorstelling te kunnen achterhalen?

Bij de vier overige tegels (U, V) is de fries ingevuld met vazen, linten en festoenen. Op tegel U1 is het decor in de fries lichtjes verschoven ten opzichte van dat op U2. Bovenaan zijn elementen van de centrale voorstelling herkenbaar. Ook tegels V1 en V2 horen op het eerste zicht samen. V1 heeft onderaan een witte zoom, V2 een blauwe. Ze schillen in hoogte slechts 1 mm.

Deze negen randtegels worden hierna in detail besproken. Opmerkelijk hier opnieuw is de totale afwezigheid van tegels uit de centrale voorstellingen.

AV.7657.1-2 R1

AV.7658.1-2 T1

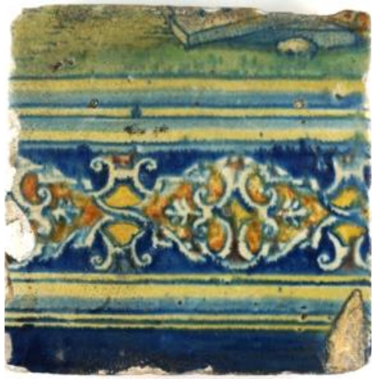

AV.7658.2-2 T2

AV.7655 V1

AV.7657.2-2 R2

AV.7659 S

AV.7654.1-2 U1

AV.7654.2-2 U2

AV.7656 V2

Ook bij deze serie moeten markeringen op de tegelruggen helpen om tegels van eenzelfde tableau samen te brengen. Meerdere tegels dragen een tableaukenteken en een nummer dat de volgorde van de tegels binnen de opeenvolgende rijen aangeeft.
Bij deze serie valt op dat niet alleen letters, maar ook schetsjes of figuurtjes als tableaukenteken werden gebruikt. Voorbeelden hiervan zijn het drieblad op tegel S, het blaadje van een drieblad op tegel V1 en zelfs het Romeinse cijfer II doorstreept met een lange platliggende krul op tegel U1.

Dit overzicht geeft slechts een algemeen beeld van de type merktekens die op de tegels voorkomen. Bij de bespreking van elke afzonderlijke tegel zullen ook deze merktekens het voorwerp zijn van een gedetailleerd onderzoek.

3 tekens onleesbaar

AV.7657.1-2 R1

boven: ? S - onder: ? 4

AV.7658.1-2 T1

boven: o S - onder: 4 4

AV.7658.2-2 T2

boven: bladje - onder: C L

AV.7655 V1

boven: O - onder 5 en 8 (?)

AV.7657.2-2 R2

drieblad - I I

AV.7659 S

boven: I I doorstreept - onder: 4 8

AV.7654.1-2 U1

rugzijde niet beschikbaar

AV.7654.2-2 U2

I V of I U

AV.7656 V2

Opmerking: het contrast van de afbeeldingen werd kunstmatig met 10% verhoogd in een poging om de markeringen beter te doen uitkomen.

I. 5. a. een vijftiende tegeltableau (tegels R1 en R2)

Het moreskendecor in de fries van tegels R1 en R2 verenigt deze tot eenzelfde tableau. Het vlechtwerk vertoont gelijkenis met en is geïnspireerd door de moreskenfriezen van Balthasar Bos ('s Hertogenbos 1518 - Antwerpen 1580) die vanaf 1543 in Antwerpen werkte. De witte banden vormen een cirkel en gaan dan over in een vierpas. Een tweede reeks witte banden kruisen elkaar binnen de cirkel en sluiten aan op een parelvorm binnen de vierpas. Alle vakjes die door deze elkaar kruisende banden worden afgesloten, zijn symmetrisch wit, geel of oranjebruin ingekleurd.
Dit decor zal zich over de hele tableaurand herhalen. Aan de uithoeken eindigt die in het basement van een pilaster ofwel wordt het moreskendecor daar 45° gedraaid om te vervolgen in de verticale randen van het tableau. Een dergelijk schema op hoektegels ziet men bijvoorbeeld bij tegels met een vierpasdiamantdecor of een palmettendecor (Caignie 2012, 111).

Tegel R1 bevat nog de bovenste rand van de centrale voorstelling op het tableau: de helm van een soldaat geplaatst tegen een blauwe hemel. Vanuit de tegelhoek links stijgt een metaalachtige band op die, met een kromming buiten beeld, terug verschijnt rechts van de helm en daar eindigt. Dit element lijkt een of andere overkoepeling boven de soldaat te zijn. Op de helm is een rolwerkornament in Cornelis Florisstijl geplaatst, wat de tegel dateert in de periode 1545-1560.

Op tegel R2 is de onderrand van de voorstelling nog zichtbaar die hier enkel een groene grasbodem en wat bruine aarde bevat.
Met deze schaarse gegevens is het niet mogelijk het onderwerp van het tegeltableau te achterhalen. De voorstelling is waarschijnlijk gebaseerd op een prent uit die tijd die we tot op heden nog niet hebben kunnen achterhalen.

Dat tegel R1 zich bovenaan het tableau plaatst en tegel R2 onderaan wordt ook nog duidelijk uit de banden aan weerszijden van de fries. Aan de buitenrand van het tableau zijn achtereenvolgens aangebracht: de Antwerpse brede donkerblauwe zoom, twee gele stroken, een lichtblauwe, en opnieuw twee gele waarvan de eerste iets breder uitvalt, alle gescheiden door een scherpe blauwe trek. Aan de binnenzijde, omheen de centrale voorstelling, zijn van binnen naar buiten toe aangebracht: driemaal een gele strook telkens gevolgd door een lichtblauwe, van wisselende breedtes, waarbij de laatste lichtblauwe sterk contrasteert met de felblauwe achtergrond van de fries.

Ook het tableaukenteken **O** op de rug bovenaan beide tegels brengt hen samen. Tegel R1 toont onderaan een lange streep die eindigt op een krul, en sterk gelijkt op het teken achterop tegel U1 (zie verder). De opgaande lijn is echter onderbroken door een niet te identificeren specie. De notering lijkt betrekkelijk kort te zijn, wat

AV.7657.1-2 R1

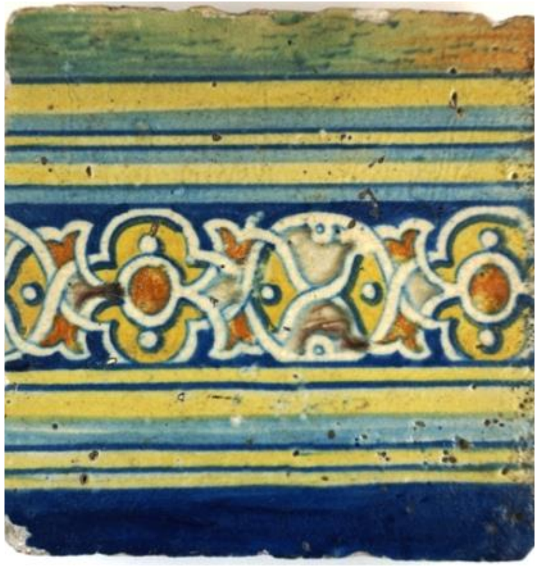

AV.7657.2-2 R2

overeenstemt met een tegelplaats op de eerste rij bovenaan het tableau. Op tegel R2 zijn onderaan twee Arabische cijfers aangebracht: het eerste is zeker een ‘5’, het tweede mogelijk een **1** of een **8**. Neemt men dit laatste als hypothese aan, dan mag het tableau gerekend worden op een 60-tal tegels en is de plaats van deze tegel onderaan het tableau meteen ook bevestigd.

kenmerken van de tegels

	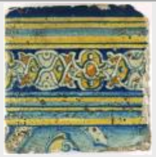	
Tegelnummer	**R1**	**R2**
Inventaris nr.	AV.7657.1-2	AV.7657.2-2
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	137,5 137,8 20,2	137,0 137,4 19,4
Scherfkleur	zand	?
Mortel op rug	ja	ja
Nagelgaatjes	HLO-HRB: 131,6 mm; gemeten in de twee beschadigde gaatjes	HLO-HRB: 129,3 mm
Kwaliteit	• slecht • randen afgekalfd • glazuur gekookt • blaasjes in glazuur • barst op rand L: 22 mm lang	• goed • glazuur aan rand R gekookt
Vorm randen	B R O taps; L recht	taps
Scherf	hard	hard
Tekens op rug	• boven: letter of vorm O • onder: lijn eindigend in een krul	• boven: letter of vorm O • onder: 5 8 of 1
Gewicht	580 gram	604 gram

verwijzingen in de literatuur

cat. IV

volgnummer 588

cat. nr. 22. A 35. 1-2/2

Twee tegels uit de randlijst van een tableau, versierd met smalle moreskenfries tussen brede lijsten in de stijl van Balthasar Sylvius. Beide vertonen fragmenten van de centrale voorstelling. Kleuren: blauw, groen, geel , oranje en mangaan.

Omstreeks 1560.

Z. 13,5 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [16]

Dumortier 2002, cat. nr. 29.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

AV.7657.1-2 rug

AV.7657.2-2 rug

Inhoud

I. 5. b. een zestiende tegeltableau (tegel S)

Tegel S wordt hier ingelast omwille van de grote verwantschap van de fries met de moreskenfriezen op de twee voorgaande tegels. De cirkel ontbreekt, maar de vierpas is nog aanwezig, weliswaar in een wat uitgerekte vorm. De parel in het midden vormt het sluitpunt van het bandenwerk dat een rechthoekige cartouche insluit. Dit decor zal zich over de hele tableaurand herhalen. Net als bij de R-tegels zal die aan de uithoeken eindigen in het basement van een pilaster of wordt het moreskendecor daar 45° gedraaid om te vervolgen in de verticale randen van het tableau. Meer dan bij de twee voorgaande tegels is het paars hier present om, naast het geel en het bruin, de door het bandenwerk gevormde vakjes in te kleuren. Het kleine palmetblad op paars is een arabeske toets.

Dat deze tegel en het tableau waartoe het behoort tot dezelfde familie mag worden gerekend als de R-tegels wordt, naast de gelijkenis van de moreskenfriezen, ook duidelijk door de volgorde en de kleurinvulling van de stroken aan weerszijden van de fries. Aan de buitenrand van het tableau zijn dit achtereenvolgens de Antwerpse brede donkerblauwe zoom, twee gele stroken, een lichtblauwe, en opnieuw twee gele waarvan de eerste iets breder uitvalt, alle gescheiden door een verzorgde blauwe trek. Aan de binnenzijde, omheen de centrale voorstelling, gezien van binnen naar buiten toe, vormen de twee opeenvolgende gele stroken de enige afwijking op de logica toegepast bij de R-tegels, waar de laatste lichtblauwe strook ook fel contrasteert met de blauwe achtergrond van de fries. Met de bewering "behoren tot dezelfde familie" wordt bedoeld dat beide tableaus wellicht in eenzelfde atelier zijn geproduceerd, rond dezelfde tijd, en zeer waarschijnlijk door dezelfde tegelschilder.

De plaatsing van de tegel aan de onderrand van het tableau baseerden we op de groene bodembedekking onderaan de voorstelling, met rechts daarvan een blauwgrijze inkleuring die doet denken aan een bodem in steen. Bij nader inzien blijkt dit niet correct!
Om merktekens op de rug te lezen, werden de tegels steeds horizontaal gewenteld. Het beeld dat hier tevoorschijn komt, wijkt af van wat verwacht wordt. Het drieblad, dat als tableaukenteken doorgaat, staat onderaan de tegel en op zijn kop. Wanneer de tegelrug 180° wordt gedraaid, verschijnt een normaal beeld: een drieblad met het middelste blaadje naar boven gericht, en het Romeinse cijfer II onderaan de tegel. De tegel plaatst zich dus in de bovenste rij van het tableau, op de tweede plaats gerekend vanaf links, dus naast de uiterst linkse hoektegel. Bij uitvergroting van de groene bodem-bedekking, 180° gedraaid, lijkt het groen op de kruin van een boom, met links daarvan blauwe lucht of een stenen gebouw en nog een kleinere struik- of boomkruin.

AV.7659 S

AV.7659 rug

kenmerken van de tegel

Tegelnummer	**S**
Inventaris nr.	AV.7659
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	133,1 135,2 20,2/19,0
Scherfkleur	zand-roze
Mortel op rug	ja
Nagelgaatjes	HLO-HRB: 126,4 mm
Kwaliteit	goed
Vorm randen	taps
Scherf	hard
Tekens op rug	• boven: drieblad • onder: I I
Gewicht	552 gram

verwijzingen in de literatuur, tegel S

cat. IV

volgnummer 590

cat. nr. 22. A 37

Boordtegel van een tableau, versierd met een smalle moreskenfries tussen brede lijsten, in de stijl van Balthasar Sylvius.

Kleuren: blauw, geel, oranje, groen en mangaan.

Omstreeks 1560.

Z. 13,5 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [16]

Dumortier 2002, cat. nr. 30.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

Tegel S en de rugzijde ervan, afgebeeld met hun vermoedelijk correcte oriëntatie.

Inhoud

I. 5. c. een zeventiende tegeltableau (tegels T1 en T2)

Het moreskendecor in de fries van tegels T1 en T2 verenigt deze tot eenzelfde tableau. Een horizontaal uitgerekte vierpas vormt ook hier de basis van het ornament dat onder en boven wordt doorkruist door een tweede set banden. Die doen een bovenliggende constructie van verbonden accolades ontstaan, elk gekroond met een palmet, die in het midden samen komen in een gekruist bandenwerk. Het vlechtwerk van gebogen witte banden in de moreskenstijl van Balthasar Sylvius levert een vloeiender beeld dan de strakke vorm van de moreskenfriezen bij de tegels R en S.

De volgorde en inkleuring van de stroken aan weerszijden van de fries volgen exact het voorbeeld van de R-tegels. Onderaan de blauwe Antwerpse zoom gevolgd door twee gele, een iets bredere lichtblauwe en gele, en nogmaals een gele strook. Bovenaan drie sets van geel en lichtblauw waarbij de laatste sterk contrasteert met de felblauwe fond van de fries.

Beide tegels laten een behoorlijk stuk rand van de centrale figuratieve voorstelling zien. Het uiteinde van een houten balk op een aarden ondergrond op tegel T1, met rechts daarvan een hoopje kalkkleurige stenen doen dit toch vermoeden. Tegel T2 toont het rechthoekig uiteinde van een plank of steen die blijkbaar rust op een ander voorwerp. Vooraan ligt een steen in dezelfde lichte kleur als de stenen op tegel T1, het geheel geplaatst op een groene bodem. Deze twee elementen - balk en plank - zullen ooit toelaten om de voorstelling in het midden van het tableau, die zeker geschilderd is naar een eigentijdse prent, te identificeren. Hoewel we ons op slechts een beperkt aantal voorbeelden kunnen baseren, is toch vastgesteld dat tegeltableaus soms zeer nauwkeurig details van de voorbeeldprenten overnemen waardoor een toewijzing - vaak heel onverwacht - tot stand kan komen.

AV.7658.1-2 T1 *AV.7658.2-2* T2

Zo kon, bij het onderzoek van een tegel met parelranddecor in de collectie van Zilvermuseum Sterckshof, de voorstelling op het tableau (waarvan slechts die ene tegel beschikbaar was) toegewezen worden aan een prent van Maerten De Vos - *Jona wordt door een vis op het strand geworpen* uit *de Geschiedenis van Jona* - enkel en alleen op basis van een halve mosselschelp, een kei en enkele bladeren van een struik afgebeeld in de hoek van de tegel (Caignie 2012, 33-34, 104).

Tegel T2 is op de rug gemerkt met een minuscuul **o** en een kapitaal **S**. Hij was bestemd voor de 44ste plaats, wat ook aangeeft dat hij uit de onderrand van het tableau komt. Ook op tegel T1 is een **S** duidelijk herkenbaar. Net daarvoor staat nog een teken, maar dit kan niet met zekerheid als een minuscuul **o** herkend worden. Over het cijfer 4 op de rug van deze tegel bestaat geen twijfel, maar het cijfer links daarvan is onherkenbaar. Op de 4de plaats - dit is in de bovenrand van het tableau - kon de tegel met de balk op bruine aarde onmogelijk liggen. Het ontbrekend tiental moet overeenstemmen met de plaats van tegel T2. Een verschil van 10 plaatsen - 34ste of 54ste - is wel mogelijk (zie het Saulustableau), maar lijkt hier niet realistisch. Dit zou een tableau opleveren van slechts drie of vier rijen hoog! Toch is deze onduidelijkheid onvoldoende om de tegels toe te wijzen aan twee verschillende tableaus. De waargenomen overeenkomsten zijn hiervoor te overtuigend.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**T1**	**T2**
Inventaris nr.	AV.7658.1-2	AV.7658.2-2
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	135,3 135,6 19,7	137,6 137,8 19,2
Scherfkleur	zand	zand
Mortel op rug	ja	ja
Nagelgaatjes	HLO-HRB: 128,8 mm	HLB-HRO: 128,9 mm
Kwaliteit	• goed • glazuur licht gevloeid • randen O & R beschadigd • HRO ontbreekt	• goed • glazuur gevloeid • grote plak aanbak van aanliggend object in HRO • vingerindruk op rand OL
Vorm randen	• taps • rand O afgekalfd	• taps • rand R afgekalfd
Scherf	• hard • gat op rug	hard
Tekens op rug	• boven: o (?) S • onder: ? 4	• boven: o S • onder: 4 4
Gewicht	542 gram	539 gram

verwijzingen in de literatuur

cat. IV

volgnummer 589

cat. nr. 22. A 36.1-2/2

Twee tegels uit de onderste lijst van een tableau, versierd met een smalle moreskenfries tussen brede lijsten, in de stijl van Balthasar Sylvius. Fragmenten van een centraal motief komen op beide tegels voor.

Kleuren: blauw, geel, groen, oranje en mangaan.

Omstreeks 1560.

Z. 13,5 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [16]

Dumortier 2002, cat. nr. 30.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

AV.7658.1-2 rug

AV.7658.2-2 rug

Inhoud

I. 5. d. een achttiende tegeltableau (tegels U1 en U2)

De ferronneriedecoratie in de fries van tegels U1 en U2 verenigt deze tot eenzelfde tableau. Centraal staat een zevenbladige palmet geflankeerd door vazen. Twee linten, die boven de palmet tot een strik zijn geknoopt, verbinden beide vazen waar ze doorheen een holte in het bandwerk neerhangen. Bovenop de vazen is een vruchten- en bloemenfestoen geplaatst. Het tableau wordt onderaan afgeboord door de felblauwe Antwerpse zoom, gevolgd door een set van vier gele stroken, onderbroken door een lichtblauwe. Bovenaan de fries zijn drie sets van gele en lichtblauwe stroken aangebracht, zoals reeds gezien bij voorgaande tableaus.

Op tegel U1 ziet men een been met blote voet, geplaatst op een graszode. Rechts daarvan durven we het silhouet van een tweede voet herkennen, maar op deze wijze gedraaid, lijkt het bijna onmogelijk dat die bij de eerste persoon hoort. In de bovenhoek rechts ligt een hoopje bruine aarde. Tegel U2, die niet aansluit op de vorige, toont dezelfde bodembedekking: schuin naar beneden hellend groen overgaand in bruine aarde.

Beide tegels zijn nogal gehavend uit de oven gekomen. Tegel U1 heeft aan de glazuurzijde twee rode aanbaksels van kleirolletjes die losgekomen zijn in de oven: op de gele strook links en aan de blauwe rand rechts. Onderaan de palmet heeft zich een grote plak scherf vastgezet, glazuur op glazuur, waarvan we enkel de scherfzijde zien. De vingerindruk in de blauwe rand linksonder dateert van bij het vormen van de natte kleitegel (zie detailfoto hiernaast). Tegel U2 heeft teveel warmte gekregen in de oven waardoor een deel van het glazuur is gaan vloeien. De verticale streepjes zijn mogelijk *overstraling* (1) van de tegenoverstaande tegel in de oven (zie detailfoto).

(Vervolg op pagina 70)

AV.7654.1-2 U1

AV.7654.2-2 U2

AV.7654.1-2 rug

Tegel U2: gevloeid glazuur en overstraling?

(1) Overstraling: het decor is door verdamping van vluchtig kleurmateriaal van de ene op de tegenoverstaande tegel terecht gekomen (Pluis 2013, 121).

Tegel U1:
aanbak van kleirolletjes (2 x), glazuurplak van tegenoverstaande tegel, vingerindruk op rand onder.

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	**U1**	**U2**
Inventaris nr.	AV.7654.1-2	AV.7654.2-2
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	136,5 135,4 18,8	136,0 135,6 ?
Scherfkleur	zand	?
Mortel op rug	ja	ja, tussen de voegen in het kader
Nagelgaatjes	• HLB-HRO: 127,5 mm • zeer fijn	?
Kwaliteit	• matig • aanbak van restant kleirolletje in de hoek L • idem aan rand RO • grote plak aanbak van aanliggend object uit oven • vingerindrukken op rand LO	• matig • glazuur gekookt en naar onder gezakt
Vorm randen	taps	?
Scherf	hard	?
Tekens op rug	• boven: I I doorgehaald met lange streep eindigend op een krul • onder: 4 8	?
Tegelvlak Hol/Bol	bol	
Gewicht	555 gram	?

(Vervolg van pagina 69)

Op de rug van tegel U1 zijn duidelijk herkenbare merktekens aangebracht.

Bovenaan, het Romeins cijfer II, doorstreept met een lange schuin opgaande lijn die eindigt in een krul. Hoewel zeer apart, kan dit doorgaan als een tableaukenmerk.

Onderaan, de cijfers 4 en 8 die de tegel toewijzen aan de 48ste plaats in het tableau en meteen zijn opstelling in de onderrand van het tableau bevestigen. De grootte van dit tableau ligt in de lijn van enkele voorgaande tableaus (tegel R2: plaats 58, tegel T2: plaats 44, en tegel U1: plaats 48), zodat die op een 50- à 60-tal tegels gerekend mogen worden.

Tegel U2 is verankerd in een paneel met drie Spaanse tegels met acanthusbladeren en twee Antwerpse majolicategels. Door het voegwerk met mortelspecie kunnen heel wat kenmerken niet waargenomen worden.

verwijzingen in de literatuur

cat. IV

volgnummer 582

cat. nr. 22. A 19. 1-2/2

Twee boordtegels uit de onderste rand van een tableau, versierd met arabeskenfries: palmet, vruchtenvaas en festoenen.

Bovenaan een fragment van de figurale versiering van het tableau, nml. Een paar voeten op een graszode.

Kleuren: blauw, oranje, geel en groen.

Omstreeks 1550.

Z. 13,5 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [10]

Dumortier 2002, cat. nr. 23.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

Inhoud

I. 5. e. een negentiende en een twintigste (?) tegeltableau of tegelrand (?) (tegels V1 en V2)

Een aantal elementen in de friezen van tegels V1 en V2 leidt ertoe die tot eenzelfde tableau te rekenen. Vraag is of dat wel zo is. Hiervoor dienen enkele aspecten wat dieper onderzocht, met name de volgorde en inkleuring van de stroken aan weerszijden van de friezen, de elementen van het decor zelf en de nummering op de tegelruggen.

De analyse van de ingekleurde stroken aan weerszijden van beide friezen, in detail weergegeven op de volgende pagina's, wijst uit dat er geen correcte aansluiting is tussen beide tegels. Enkel de stroken afgelijnd door een blauwe trek worden hier in beschouwing genomen. Om van een correcte aansluiting te kunnen spreken, dient - naast een gelijk aantal stroken - de volgorde van inkleuring van de opeenvolgende stroken overeen te stemmen, alsook de kleurenvolgorde binnen elke strook. Die zijn een-, twee- of driekleurig ingevuld.
In een eerste scenario - Scenario A hierna - worden de tegels geplaatst volgens de oriëntatie zoals die in 1936 werden afgebeeld (Van Herck 1936, pl. 12-13). Wat de bovenranden betreft, tellen we slechts 3 stroken die correct op elkaar aansluiten. In de onderranden zijn dat er eveneens slechts 3.

Omdat er geen houvast is voor de oriëntatie van tegel V1, onderzoeken we in een tweede scenario - Scenario B hierna - de aansluitingen wanneer tegel V1 180° wordt gedraaid. De aansluitingen zijn hier even weinig overtuigend als in het eerste scenario. Nochtans vertonen de tegels enkele opvallende overeenkomsten wat de invulling van de stroken betreft, zoals de stroken met als inkleuring lichtblauw-geel-lichtblauw, of nog een brede strook wit met een smalle streep lichtblauw. Volledigheidshalve dient opgemerkt dat beide tegels quasi volledig vierkant zijn, even breed als hoog, zodat onderaan tegel V1 moeilijk een blauwe zoom kan toegevoegd worden (nr. 15 in scenario A).

Het decor in beide friezen lijkt op het eerste zicht afkomstig uit hetzelfde tableau. De wijze van schilderen van de afzonderlijke elementen stemt volledig overeen. Deze twee tegels sluiten weliswaar niet op elkaar aan, maar het decor kan, verspreid over de hele tableaubreedte, wel aansluiting vinden. Dit is in scenario A geïllustreerd met het witte kader, waar het decor van tegel V1 en V2 elkaar perfect overlappen.

(Vervolg op pagina 74)

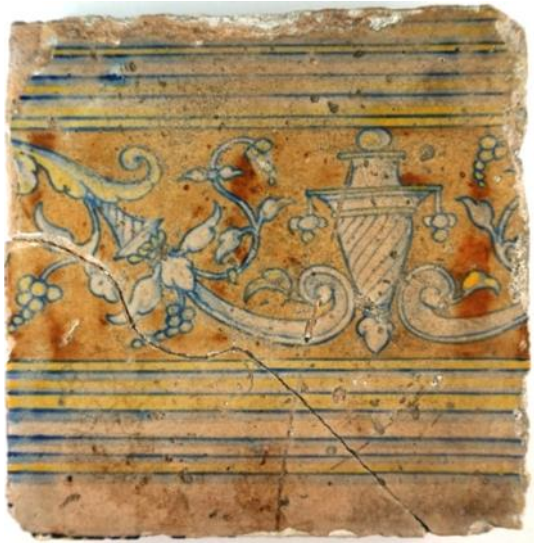

AV.7655 V1

AV.7656 V2

Scenario A

Opeenvolging van inkleuring van de stroken bovenaan de fries van tegel V1.

1. wit
2. lichtblauw - geel - lichtblauw
3. geel
4. lichtblauw - wit
5. lichtblauw - geel - lichtblauw
6. lichtblauw - geel
7. geel

correcte aansluitingen:
3 - C
6 - G
7 - H

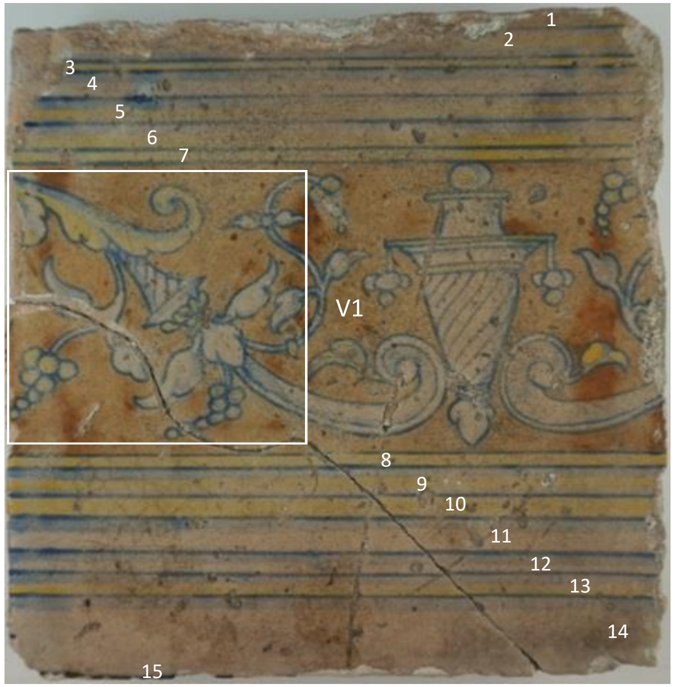

8. geel
9. lichtblauw - geel
10. geel
11. lichtblauw - wit
12. lichtblauw - wit
13. lichtblauw - geel
14. lichtblauw - wit (breed)
15. helblauwe zoom (?)

Opeenvolging van inkleuring van de stroken onderaan de fries van tegel V1.

Opeenvolging van inkleuring van de stroken bovenaan de fries van tegel V2.

A. lichtblauw
B. lichtblauw - wit (breed)
C. geel
D. lichtblauw - geel - lichtblauw
E. geel
F. lichtblauw - wit
G. lichtblauw - geel
H. geel

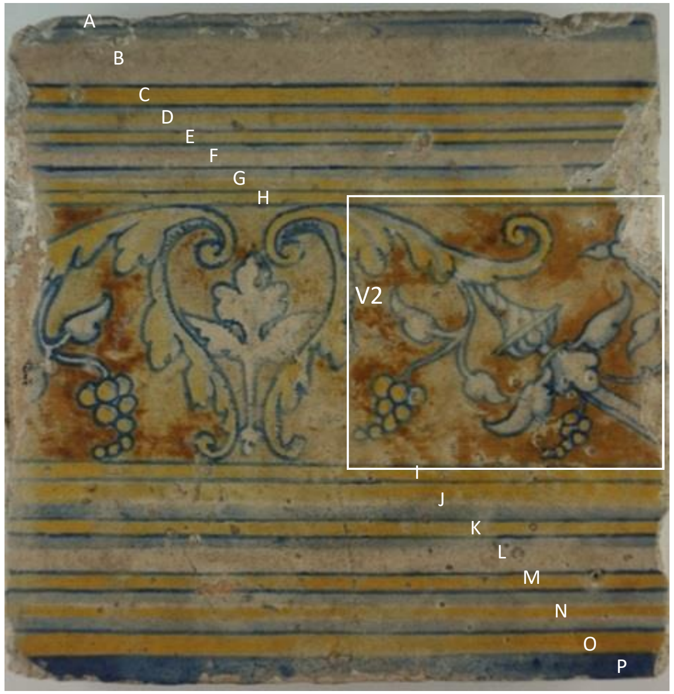

correcte aansluitingen:
8 - I
10 - K
11 - L

I. geel
J. geel - lichtblauw
K. geel
L. lichtblauw - wit
M. geel
N. lichtblauw - geel - lichtblauw
O. geel
P. helblauwe zoom

Opeenvolging van inkleuring van de stroken onderaan de fries van tegel V2.

Scenario B

Opeenvolging van inkleuring van de stroken bovenaan de fries van de 180° gedraaide tegel V1.

1. helblauwe zoom (?)
2. wit (breed) - lichtblauw
3. geel - lichtblauw
4. wit - lichtblauw
5. wit - lichtblauw
6. geel
7. geel - lichtblauw
8. geel

correcte aansluitingen:
8 - H

9. geel
10. geel - lichtblauw
11. lichtblauw - geel - lichtblauw
12. wit - lichtblauw
13. geel
14. lichtblauw - geel - lichtblauw
15. wit

Opeenvolging van inkleuring van de stroken onderaan de fries van de 180° gedraaide tegel V1.

Opeenvolging van inkleuring van de stroken bovenaan de fries van tegel V2.

A. lichtblauw
B. lichtblauw - wit (breed)
C. geel
D. lichtblauw - geel - lichtblauw
E. geel
F. lichtblauw - wit
G. lichtblauw - geel
H. geel

correcte aansluitingen:
9 - I
10 - J
13 - M
14 - N

I. geel
J. geel - lichtblauw
K. geel
L. lichtblauw - wit
M. geel
N. lichtblauw - geel - lichtblauw
O. geel
P. helblauwe zoom

Opeenvolging van inkleuring van de stroken onderaan de fries van tegel V2.

(Vervolg van pagina 71)

Het derde element dat kan helpen in het onderzoek of deze twee tegels al dan niet afkomstig zijn uit hetzelfde tableau, is de markering op hun rug.

Bovenaan tegel V1 is een schuin naar onder gericht blaadje getekend. Het komt voort uit een kleine kern waaraan zichtbaar nog een ander teken verbonden is. Het teken onderaan is een complexe constructie bestaande uit een gebogen lijn en een stuk rechte lijn, waaronder een bol is gehecht (zie tekening). We kunnen er moeilijk een tegelnummer in zien, wat eigenlijk daar verwacht wordt. Samen met het blaadje kan dit enkel een oefening van de tegelschilder voorstellen.

Op tegel V2 werden centraal de tekens I en V of U getekend, die betrekkelijk laag staan om een tableaukenteken te kunnen zijn. De twee zwarte tekens onderaan zijn, voor zover volledig vrijgemaakt, betekenisloos. Het resultaat van dit ruggenonderzoek is dat er niet echt een tableaukenteken of een tegelnummer te herkennen valt.

Conclusie van het onderzoek van tegels V1 en V2

Doordat er onvoldoende overeenkomst is in de volgorde, de inkleuring en de breedtes van de stroken onder en boven de friezen, is het moeilijk aan te nemen dat die uit dezelfde tableaurand voortkomen.

Tekening van de oefening op rug van AV.7655

Op de ruggen ontbreekt een aanduiding die normaliter alle tegels van eenzelfde tableau kenmerkt, alsook de plaats binnen het tableau waar die tegels zich moeten bevinden. Een plaatsingslogica, zoals bij een meerderheid van de voorgaande tegels werd aangetroffen, ontbreekt hier.

Weliswaar vertonen de ornamenten in de friezen grote overeenkomst en kan er zelfs een aansluitpunt worden aangeduid. Dit is echter onvoldoende om de opzet van dit onderzoek positief te beantwoorden. Er is tevens geen enkele indicatie van een centrale voorstelling te bespeuren. De vraag dient dan gesteld of de tegels wel hebben deel uitgemaakt van een tableau. De tegels kunnen even goed tot een tegelboord hebben behoord, maar dan wel degelijk tot twee verschillende.

Tegeltableau of tegelboord? Een of twee? Vandaar de vraagtekens in de titel.

AV.7655 rug V1

AV.7656 rug V2

kenmerken van de tegels

Tegelnummer	***V1***	***V2***
Inventaris nr.	AV.7655	AV.7656
Breedte Hoogte Dikte max/min mm	139,5 140,8 20,2	139,8 141,9 20,1
Scherfkleur	roze	roze
Mortel op rug	ja	ja
Nagelgaatjes	• HLO-HRB: 147,5 • zeer fijn	• HLB-HRO: 148,6 mm • zeer fijn
Kwaliteit	• matig • breuk, 2 fragmenten • kras verticaal	• goed • glazuur mat • loopslijtage links?
Vorm randen	• recht • rand R schuin afgehakt	recht
Scherf	hard	hard
Tekens op rug	3 verschillende markeringen of oefeningen	onder: I V of I U
Tegelvlak hol/bol		
Gewicht	690 gram	736 gram

verwijzingen in de literatuur voor tegel V1

cat. IV

volgnummer 586

cat. nr. 22. A 23

Tegel versierd met een fries tussen een dubbele lijst, waarop een vaas en een rankenornament.

Kleuren: geel, blauw, oranje op licht rose grond.

Omstreeks 1550.

Z. 14 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [12]

Dumortier 2002, cat. nr. 27.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

verwijzingen in de literatuur voor tegel V2

cat. IV

volgnummer 587

cat. nr. 22. A 24

Tegel versierd met een fries tussen dubbele lijst, waarop een blad als centraal motief tussen rankenornament..

Omstreeks 1550.

Z. 14 cm.

Lit: CH. VAN HERCK in A.O.K., 1936, pl. [13]

Dumortier 2002, cat. nr. 28.

herkomst

Herkomst nog opzoeken!

Inhoud

I. 6. HERKOMST

In de *Catalogus van de Oudheidkundige Musea Vleeshuis* (Cat. IV [1954]) wordt voor 13 tegels als herkomst vermeld “Gift van de maatschappij Artibus Patriae, 1933”. Negen ervan (in het rood gemerkt) werden in dit deel bestudeerd.

1. AV.1937.013.1-9 : huisnaamplaat “Dit is + indé olifant +”
2. AV.1937.013.3-9 : liggend kind en vrouwenhoofd in rolwerk (tegel N)
3. AV.1937.013.4-9 : leeuwenkop gevat in kruis met armen versierd met vlechtbanden, tegel 1
4. AV.1937.013.5-9 : leeuwenkop gevat in kruis met armen versierd met vlechtbanden, tegel 2
5. AV.1937.013.6-9 : fragment met hurkend figuurtje onder leeuwenkop en vruchtenfestoen op gele fond, (tegel L2)
6. AV.1937.013.7-9 : fragment met hurkend figuurtje onder leeuwenkop en vruchtenfestoen op gele fond, (tegel L1)
7. AV.1937.013.8-9 : fragment met staande putti, vaas op rode fond (tegel G)
8. AV.1937.013.9-9 : fragment met leeuwenkop gevat in kruis met armen versierd met vlechtbanden, tegel 3
9. AV.7649 : pilasterbasement met leeuwenkop en 1544 (tegel E)
10. AV.7650.1-4 : halve fronton met liggende Scaldis en drie putti, (tegel H1)
11. AV.7650.2-4 : halve fronton met liggende Scaldis en drie putti, (tegel H2)
12. AV.7650.3-4 : friestegel met dansen de putti op gele fond, (tegel I1)
13. AV.7650.4-4 : friestegel met dansen de putti op gele fond, (tegel I2)

De maatschappij *Artibus Patriae* werd opgericht in 1864 met als doel fondsen te verzamelen voor de aankoop van schilderijen voor het toenmalige Koninklijk Museum voor Schone kunsten te Antwerpen (KMSKA). Het was in feite een groepering van weldoeners van het museum die zich vanaf 1935 transformeerde in de “Vrienden van het KMSKA”. Naast het KMSKA genoten andere Antwerpse musea ook wel eens van giften van Artibus Patriae, zoals Museum Plantin-Moretus en Museum Vleeshuis.

Uit de briefwisseling in het archief van de vereniging Artibus Patriae, bewaard in het KMSKA, vernemen we hoe de schenking van een aantal majolicategels aan het Museum Vleeshuis tot stand is gekomen.

Op 30 november 1933 werd in Antwerpen de collectie van wijlen Frans Claes geveild. Frans Claes (4.9.1860-19.6.1933) was sinds 1910 conservator van het Museum Steen en werd in 1911 de eerste conservator van Museum Vleeshuis dat hij zou leiden tot zijn dood in 1933. Hij was, samen met zijn broer Vincent, een grote verzamelaar van voornamelijk gildevoorwerpen en archeologische vondsten. Zij konden ook heel wat voorwerpen bemachtigen die uit de Schelde werden opgediept tijdens het rechttrekken van de Scheldekaaien in 1884-1885. Nog voor de broers hun studie afmaakten, bezaten ze een verzameling van 2000 voorwerpen, verdeeld over vijf kamers. Toen ze beiden huwden rond het jaar 1885 werd de toen bestaande collectie gesplitst. Vincent behield het porselein, het plateel en de volkskundige voorwerpen; bij Frans bleef al het overige, veruit het gros van de collecties (Gedenkboek Frans Claes 1932, 9). Al in 1904 had Frans zijn privémuseum opgericht, “De Gulden Spoor” in de Sint-Vincentiusstraat te Antwerpen.

In het “Gedenkboek Frans Claes”, in 1932 uitgegeven door Antwerpen’s Oudheidkundigen Kring waarvan Frans Claes voorzitter was en Vincent Claes tevens lid, wordt een hoofdstuk geweid aan “Oud Antwerpsch plateelwerk” (Philippen 1932) waarin een bondige beschrijving van de op dat ogenblik gekende geschiedenis van de Antwerpse majolicanijverheid en een overzicht van de majolicategels in de collectie van Frans Claes. Dank zij deze publicatie krijgt men een zicht op de belangrijkste stukken majolica, in het bijzonder tegels, die aan Frans Claes toebehoorden.

In de catalogus van de veiling die, voor wat betreft de "Faiences d'Anvers XVIe siècle" plaats had op 30 november 1933 om 14u, is de Antwerpse majolica vermeld onder de loten 1322 tot 1356, 35 loten waarvan er slechts 17 tegels betreffen en niet eens allemaal majolicategels (Musée Frans Claes 1933, 157-160). Naar deze 35 loten wordt verwezen in een eerste brief geschreven op 27 november 1933 door baron Georges Caroly, President van de vereniging Artibus Patriae, aan J. de Beer, membre de la Commission des Musées du Steen & Vleeschhuis. De hoofdlijnen van deze brief worden hiernaast weergegeven.

?

Den Haag,
Gemeentemuseum
inv. nr. OCN 66-1942

L2 + L1

G

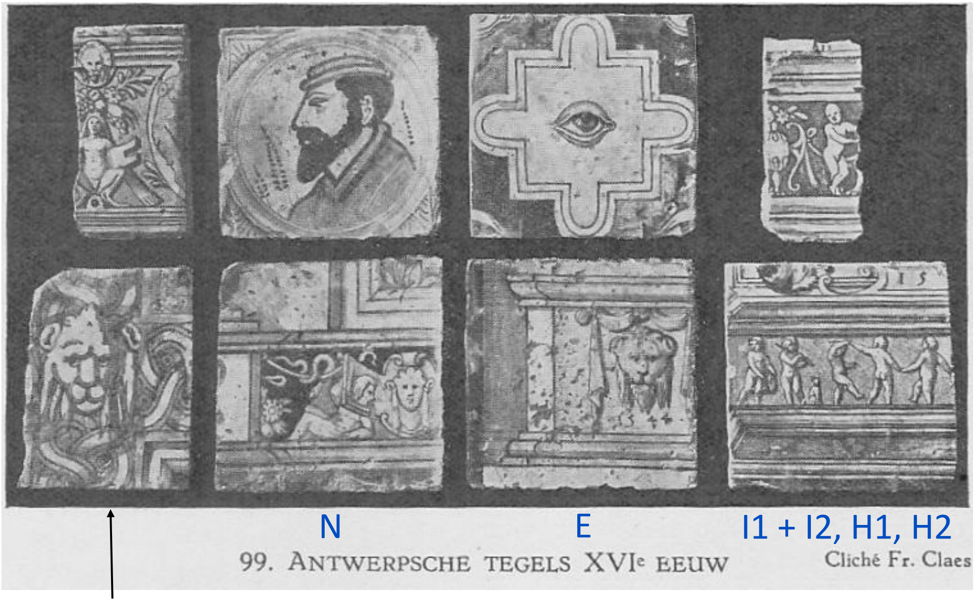

MAS|collectie Vleeshuis
AV.1937.013.9-9

Cliché uit Gedenkboek Frans Claes 1932, 256, waarop de 9 tegels zijn afgebeeld die door Artibus Patriae op de veiling Frans Claes werden aangekocht ten voordele van het Museum Vleeshuis.

1933 - 27 november

***Baron Georges Caroly** - Président de la société Artibus Patriae (A.P.)*

aan

***J. de Beer** - membre de la Commission des Musées du Steen & Vleeschhuis*

- *een krediet van 15.000 BF werd geopend voor aankoop van "quelques faïences anversoises" op de veiling Claes, vermeld in de veilingcatalogus onder de nummers 1322 tot 1356;*
- *collega Jacobs-Havenith werd verzocht zich met u [J. de Beer] akkoord te stellen omtrent de keuze van de aan te schaffen stukken;*
- *alle "faïences anversoises" die zullen verworven worden door bemiddeling van Artibus Patriae (A.P.) zullen aan de stad Antwerpen aangeboden worden voor de collectie van het museum Steen of Vleeshuis, met verplichte vermelding "gift van maatschappij Artibus Patriae".*

Volgens de brief is deze beslissing pas de dag voordien genomen - 26 november - op een vergadering van het Comité; op 27 november wordt deze brief geschreven en verzonden; de veiling zal reeds drie dagen later plaats vinden, op 30 november.

"… je m'empresse de vous faire connaître la décision qui a été prise" lijkt erop te wijzen dat deze beslissing genomen is in antwoord op een voorafgaandelijke vraag van de Commission des Musées du Steen & Vleeschhuis, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk.

De veiling van de loten 1322 tot 1356 van de collectie Claes heeft effectief plaats op 30 november 1933, om 14u.

Baron Georges Caroly (26.11.1862-10.11.1935) wordt na zijn overlijden in zijn functie van president van de maatschappij Artibus Patriae opgevolgd door Louis Jacobs-Havenith (12.01.1882-8.11.1963).

1936 - 18 juni

L. Jacobs - Président de la société Artibus Patriae (A.P.)

aan

Commission Administrative des Musées Steen Vleeschhuis

- *A.P. heeft [in november 1933] "faiences d'Anvers" gekocht in de veiling Claes die bestemd waren voor de Musea Steen Vleeschhuis;*
- *die werden door A.P. betaald, maar A.P. heeft sindsdien daarover niets meer gehoord;*
- *A.P. heeft nooit een ontvangstbewijs ontvangen en denkt dat deze schenking nooit is aanvaard [door de Commission Administrative] en nooit is tentoongesteld in uw museum;*
- *verzoek om de geschonken voorwerpen tentoon te stellen met vermelding van schenking door A.P., ofwel deze aan A.P. terug te bezorgen.*

Het proces

De tijdspanne van twee-en-een-half jaar tussen de aankoop van de tegels op de veiling Claes en deze brief wordt verklaard door geruzie tussen het bestuur van Museum Vleeshuis en de Stad Antwerpen, dat eindigt in een gerechtelijke actie.

In 1933 werd de socialist Camille Huysmans (1871-1968) burgemeester van Antwerpen. Frans Claes overleed datzelfde jaar. De burgemeester maakte de balans op van de werking van het Museum van Oudheden, en die sloeg door in het nadeel van de bestuurscommissie én van de overledene. De toestand was lamentabel, vond Huysmans: geen inventaris van de objecten, geen lijst van schenkingen door particulieren, stukken die spoorloos verdwenen waren en andere die aangetast waren door vraat van ongedierte ... Op 29 juni 1933 [amper 10 dagen na het overlijden van Frans Claes] riep Huysmans de museumcommissie samen om mee te delen dat haar statuten zouden worden herzien, dat er een nieuw reglement voor de werking zou komen en dat er "een betaalden fonctionnaris als Conservator" moet worden benoemd, "aan denwelken het College opmerkingen kan maken waar het noodig is". De commissie [Commission Administrative] protesteerde, benoemde Vincent Claes tot conservator en deed haar beklag bij de gemeenteraad over de gang van zaken, waarop diezelfde gemeenteraad besliste de bestuurlijke commissie [Commission <u>Administrative</u>] te ontbinden en te vervangen door een raadgevende [Commission <u>Consultative</u>] die voortaan ook het Brouwershuis zal omvatten. Tevens stelde de gemeenteraad stadsarchivaris dr. Jan Denucé aan als conservator van het Steen, Vleeshuis en Brouwershuis.
De commissie vroeg de gouverneur om Denucé's benoeming te schorsen. Dit gebeurde, wat in de vrijzinnige pers breed werd uitgesmeerd als een wraakactie van het katholieke provinciebestuur. De stad stelde dan weer de bevoegdheid van de gouverneur in deze materie in vraag... Uiteindelijk kwam het tot een rechtszaak. Aan de nieuwe opdracht van de commissie [Commission <u>Consultative</u>] en aan Denucé's benoeming (die deze functie behield tot aan zijn pensioen in 1943) wijzigde niets, maar Huysmans moest aan Vincent Claes en de nabestaanden van Frans Claes een schadevergoeding betalen. De stad ging niet in op het aanbod de privé-collectie van Claes over te nemen, hoewel links en rechts werd aangedrongen op een integrale overname (Lampo 2004, 143-148; Caremans 2012, 42-43).

Uit de hiernavolgende brief kan worden opgemaakt dat de heren Van Herck (lid van de nieuwe Commission <u>Consultative</u> des Musées Steen-Vleeschhuis en Brouwershuis) op diezelfde 18 juni een brief hebben gezonden aan Vincent Claes (lid van de Commission <u>Administrative</u> des Musées Steen-Vleeschhuis), waarbij de hierboven beschreven brief in bijlage, met de vraag waar de stukken zich op dat ogenblik - twee en een half jaar na de veiling - bevonden.

Op 22 juni bezorgt Vincent Claes in de hierna volgende brief uitleg aan de heren Van Herck:

1936 - 22 juni

Vincent Claes - Commission Administrative des Musées Steen, Vleeschhuis

aan

de heren Van Herck - Commission Consultative des Musées Steen-Vleeschhuis

- *uw brief van 18 dezer met kopie van brief van de President van A.P. goed ontvangen;*
- *de vermelde objecten bevinden zich in depot bij mij en de heer president [van A.P.] is daar goed van op de hoogte;*
- *ik antwoord u in naam van de Commission Administrative des Musées Steen, Vleeschhuis en Waterhuis, die op dit ogenblik in proces is met de stad en zijn burgemeester.*
- *het is vanzelfsprekend, indien A.P. deze stukken zou terugvragen, wij dit niet zullen weigeren;*
- *maar: Baron Caroly was President van A.P., maar ook onze collega in de Commissie van genoemde musea; hij heeft persoonlijk stappen ondernomen bij de Gouverneur en het Ministerie om ons proces met de stad en haar burgemeester te helpen winnen;*
- *wij hebben het proces gewonnen, maar de stad is in beroep gegaan;*
- *wij hebben in de veiling Frans Claes ook voor een 30.000 BF gekocht voor de musea, maar hebben beslist deze stukken in depot te houden zolang het proces met de stad niet beëindigd is;*
- *Baron Caroly heeft steeds gezegd dat wij op dezelfde wijze zouden handelen voor de stukken aangekocht door A.P.; na zijn overlijden hebben zijn erfgenamen, die zijn wensen wilden inwilligen, officieel zijn plaats ingenomen in het lopende proces;*
- *vandaar de vraag aan de huidige president van A.P., L. Jacobs, of hij niet dezelfde gedragslijn en de wens van zijn voorganger Baron Caroly zou willen volgen;*
- *indien negatief, moeten wij ons erbij neerleggen.*

getekend Vincent Claes

1936 - 24 juni

Charles Van Herck - Commission Consultative des Musées Steen-Vleeschhuis

aan

[L. Jacobs] Société Artibus Patriae - Monsieur le Président

- *hierbij het antwoord van Vincent Claes op uw brief betreffende de "faiences d'Anvers" door A.P. aangekocht en betaald op de veiling van wijlen Frans Claes in 1933;*
- *indien u beslist de uitkomst van het lopend proces niet af te wachten, zal onze commissie genoemde stukken zo snel mogelijk in ontvangst nemen en u onmiddellijk haar officiële dank overmaken;*

Uit de volgende brief blijkt dat er op 15 juli een schrijven is geweest van Jacobs (A.P.) aan Vincent Claes, waarin gevraagd werd wanneer de stukken konden geleverd worden aan het museum [de Commission Consultative - Ch. Van Herck].

1936 - 19 juli

Vincent Claes - Commission Administrative des Musées Steen, Vleeschhuis

aan

L. Jacobs van Merlen - president A.P. (1)

- *in antwoord op uw brief van 15 dezer, en gevolg gevend aan uw vraag, gelieve Charles Van Herck te melden dat de voorwerpen in kwestie te zijner beschikking zijn.*

(1) Louis Jacobs (12.01.1882-8.11.1963), gehuwd met Marie-Henriette Havenith wordt vaak als L. Jacobs-Havenith aangeschreven. In 1936 verkreeg hij het recht om de naam van zijn grootmoeder 'Van Merlen' bij zijn familienaam te voegen. Vandaar de aanspreektitel 'Jacobs van Merlen'. In 1951 verwierf hij de opname in de erfelijke adelstand.

1936 - 20 oktober

Ch. Van Herck - membre de la Commission [Consultative] des Musées Steen-Vleeschhuis & Brouwershuis

aan

L. Jacobs Havenith - Président d'A.P.

- *verwijzing naar en herinnering aan de briefwisseling van juni 1936, betreffende "faiences d'Anvers" die door A.P. verworven werden op de veiling van het museum Frans Claes, en bestemd waren voor het Museum Vleeschhuis;*
- *Van Herck hoopt dat A.P. hieraan een gunstig gevolg wil geven.*

Dit betekent dat A.P. Charles van Herck nog niet had geïnformeerd dat hij de "faiences d'Anvers" kon ophalen bij Vincent Claes.

1937 - 23 juli

Ch. Van Herck - membre de la Commission [Consultative] des Musées Steen-Vleeschhuis & Brouwershuis

aan

L. Jacobs van Merlen - Président d'A.P.

- *zendt de brief van Vincent Claes terug aan Jacobs en heeft er onmiddellijk gevolg aan gegeven; (1)*
- *de faiences aangeboden door A.P. zijn tentoongesteld in een vitrine met de vermelding "schenking van de maatschappij Artibus Patriae";*
- *gevraagd aan de conservator [J. Denucé] om hen een officiële dank van de stad aan te bieden;*
- *dankt Jacobs voor het lovenswaardig initiatief dat hij persoonlijk heeft genomen in deze zaak.*

(1) Bedoeld is de brief die Vincent Claes op 19 juli 1936 richtte aan L. Jacobs met de melding dat Ch. Van Herck de stukken mocht komen ophalen.
Jacobs heeft blijkbaar een jaar gewacht om Ch. Van Herck in te lichten van de beslissing van Vincent Claes om de stukken vrij te geven. Heeft Jacobs de uitkomst van het proces in beroep willen afwachten?

Van Herck heeft blijkbaar snel gehandeld: de stukken opgehaald bij Vincent Claes, een vitrine ingericht en op 23 juli deze brief aan Jacobs geschreven. Vandaar ook de datum van verwerving "22 juli 1937" die voor 8 van de 13 tegels vermeld is in de inventarislijst van Museum Vleeshuis. Het jaartal 1937 is trouwens ingelast in het inventarisnummer.
Waarom de overige 5 tegels geregistreerd werden met verwervingsjaar "1933" is niet duidelijk. Mogelijk hebben ze geen deel uitgemaakt van de hierboven geciteerde perikelen.

Inhoud

STATISTISCHE ANALYSE

Antwerpse tegels uit begin en midden 16de eeuw zijn groter en dikker dan die welke in de periode einde 16de - begin 17de eeuw zijn geproduceerd. Het is daarom nuttig om de metrische waarden van de bestudeerde collectie te analyseren, los van het tableau waartoe ze hebben behoord of het genre van decoratie.

Abstractie makend van de tegels G, I2, K, L1 en L2 met afwijkende waarden [zie opmerking (1)] bedragen de breedtes en hoogtes gemiddeld ca. 138 mm, met een maximum van 144,5 mm en een minimum van 133,1 mm. Breedte en hoogte zijn relatief want bij het uitleggen van de biscuittegels voor het samenstellen van het tableau werd immers geen rekening gehouden met de oriëntatie van die tegels.

Rekening houdend met de hypothese die genomen werd voor de tegels U2 [zie opmerking (2)] bedraagt de gemiddelde dikte 19,6 mm, met uitlopers naar 22,5 mm maximum en één uitzonderlijke 16,5 mm minimum. Wanneer een noemenswaardige afwijking in tegeldikte werd waargenomen, werd zowel een maximum als een minimum dikte genoteerd. Uit de tabel blijkt dat een verschil tot 2,3 mm kan optreden.

Al deze waarden, gemeten op een representatief aantal tegels, bevestigen wat algemeen wordt aangenomen als afmetingen van Antwerpse majolicategels uit het midden van de 16de eeuw: zijdes van afgerond 14 cm en diktes van om en bij de 2 cm.
De veelheid aan gemeten waarden illustreert anderzijds het ambachtelijk karakter van het productieproces in die periode.

(1) Deze tegels worden niet meegenomen in de berekeningen van gemiddelde, minimum en maximum omwille van hun onvolledigheid of schade; afwijkende waarden worden aangegeven in het rood..

(2) Voor tegel U2 die ingekapseld zit in een tegelplaat, werden voorlopig de waarden van tegel U1 aangenomen.

Tegel-nummer	Breedte	Hoogte	Dikte max.	Dikte min.	Dikte verschil	Gewicht	Gram per cm²	Opmerking
A	136,8	133,8	17,6			530	1,65	
B	137,5	137,0	18,3			573	1,66	
C	136,6	136,6	18,9			580	1,64	
6	136,4	137,7	21,3	19,3	2,0	669	1,67	
12	134,8	136,0	19,7	18,7	1,0	592	1,64	
19	135,8	136,1	18,6			614	1,79	
23	137,5	138,4	20,0			612	1,61	
24	139,5	140,6	20,8			662	1,62	
28	135,7	138,7	20,4	18,1	2,3	602	1,57	
D	134,0	135,1	18,2			622	1,89	
E	140,8	138,8	18,8			614	1,67	
F	136,6	138,0	16,5			559	1,80	
H1	133,9	136,4	19,7			613	1,70	
H2	136,7	138,4	19,1			603	1,67	
I1	135,0	134,0	17,0			596	1,94	
J1	141,5	141,6	20,6			708	1,72	
J2	141,5	142,1	20,4	19,8	0,6	685	1,67	
M	141,6	139,8	19,3			689	1,80	
N	140,4	141,7	19,4			649	1,68	
O	140,0	141,8	21,2	20,4	0,8	685	1,63	
P	144,5	140,7	22,5	21,8	0,7	718	1,57	
Q	142,2	140,6	21,2	20,3	0,9	665	1,57	
R1	137,5	137,8	20,2			580	1,52	
R2	137,0	137,4	19,4			604	1,65	
S	133,1	135,2	20,2	19,0	1,2	552	1,52	
T1	135,3	135,6	19,7			542	1,50	
T2	137,6	137,8	19,2			539	1,48	
U1	136,5	135,4	18,8			555	1,60	
U2	136,0	135,6	18,8			555	1,60	(2)
V1	139,5	140,8	20,2			690	1,74	
V2	139,8	141,9	20,1			736	1,85	
G	60,0	126,3	18,5			213		(1)
I2	128,0	118,0	18,0			460	1,69	(1)
K	126,9	137,6	20,1	19,5	0,6	535		(1)
L1	70,4	138,3	19,7			291		(1)
L2	76,3	136,8	16,7			294		(1)
Gemiddelde	**137,8**	**138,1**	**19,6**			**619**	**1,66**	
Maximum	**144,5**	**142,1**	**22,5**		**2,3**	**736**	**1,94**	
Minimum	**133,1**	**133,8**	**16,5**			**530**	**1,48**	

De grafische weergave toont breedtes en hoogtes die zich positioneren rondom de 138 mm gemiddelde-lijn. De maximum breedte van 144,5 mm (tegel P) en de minimum breedte van 133,1 mm (tegel S) springen er duidelijk uit. Met abstractie van deze twee extremen kennen de curves van breedtes en hoogtes een betrekkelijk gelijkmatig verloop. Dat de curves elkaar op een aantal plaatsen snijden, komt doordat wat wij als tegelbreedte en -hoogte beschouwen, bepaald werd door de oriëntatie waarmee de biscuittegel werd neergelegd bij de samenstelling van het tableau. De veelheid van breedtes en hoogtes en de grote spreiding ervan vloeien voort uit de ambachtelijke wijze waarop de kleitegels gevormd werden.

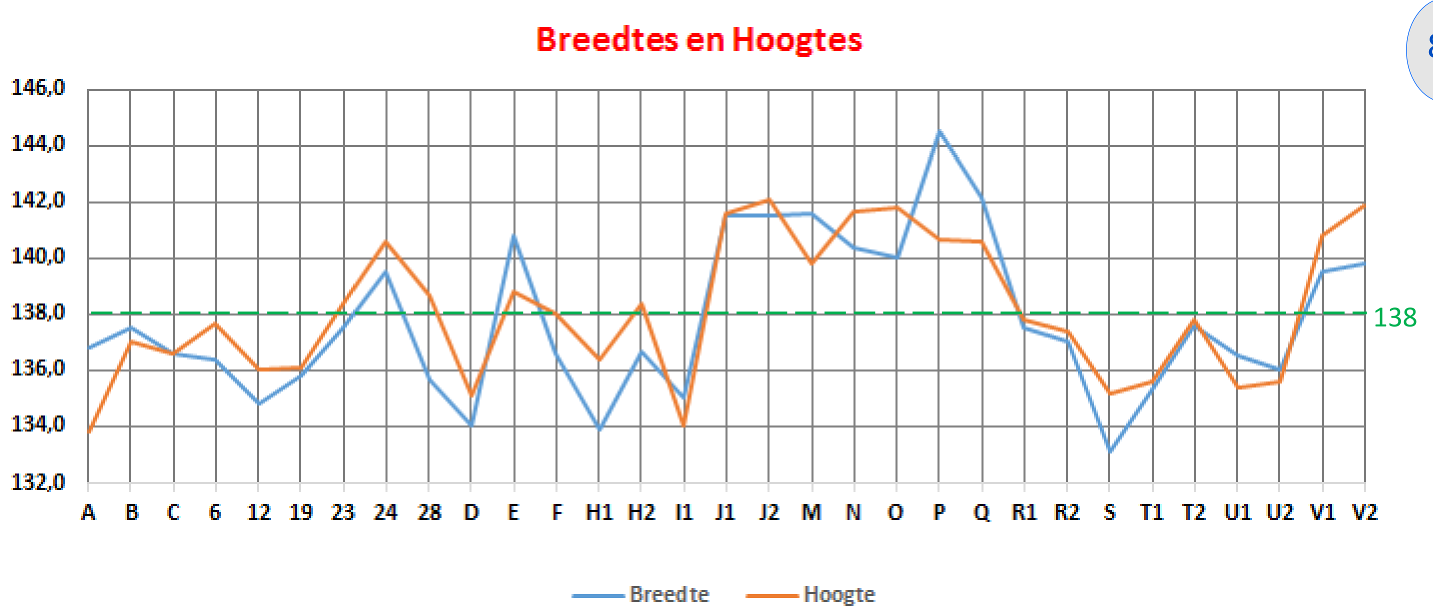

Eenzelfde beeld, met eenzelfde verklaring, verschijnt bij de grafische voorstelling van de diktes.(1) Zelfs tegels die tot eenzelfde reeks behoren, verschillen duidelijk in dikte. Zie bijvoorbeeld de reeks A-B-C of de reeks 6-12-19-23-24-28, en zelfs beide reeksen samen die volgens voorgaand onderzoek tot eenzelfde tableau hebben behoord. De hoge waarden van breedte en dikte van tegel P bijvoorbeeld zullen we ook in zijn gewicht weerspiegeld zien (zie volgende pagina).

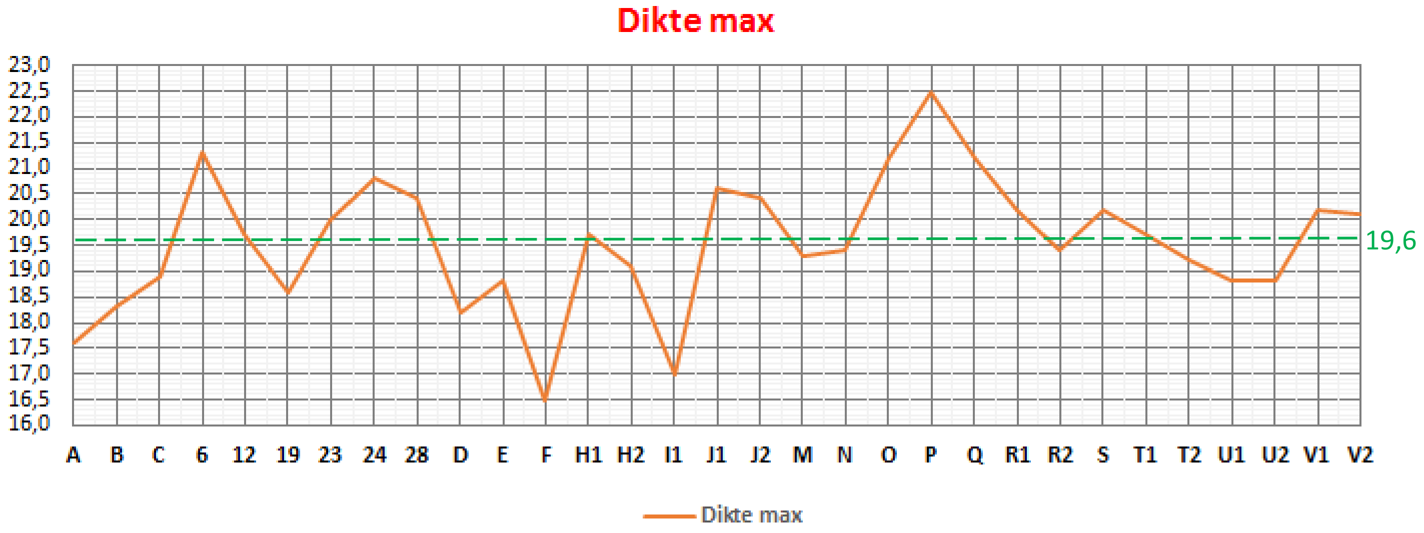

(1) Enkel de maximum dikte wordt in beschouwing genomen.

Over het algemeen kleeft op de ruggen van tegels teveel specie opdat hun gewicht betekenisvol zou zijn. In de hier bestudeerde collectie hebben enkele tegels weliswaar op de rug een waas van mortel, maar deze is verwaarloosbaar voor het beoordelen van hun werkelijk gewicht. Ook deze waarden liggen in de lijn van de verwachting: een gemiddeld gewicht van 619 gram - ver boven de algemeen aanvaarde 500 gram-norm voor Antwerpse tegels uit die periode - met een maximum van 736 en een minimum van 530 gram. Deze waarden zullen een belangrijk vergelijkingspunt vormen bij de beoordeling van de majolicategels in de volgende delen van deze studie.

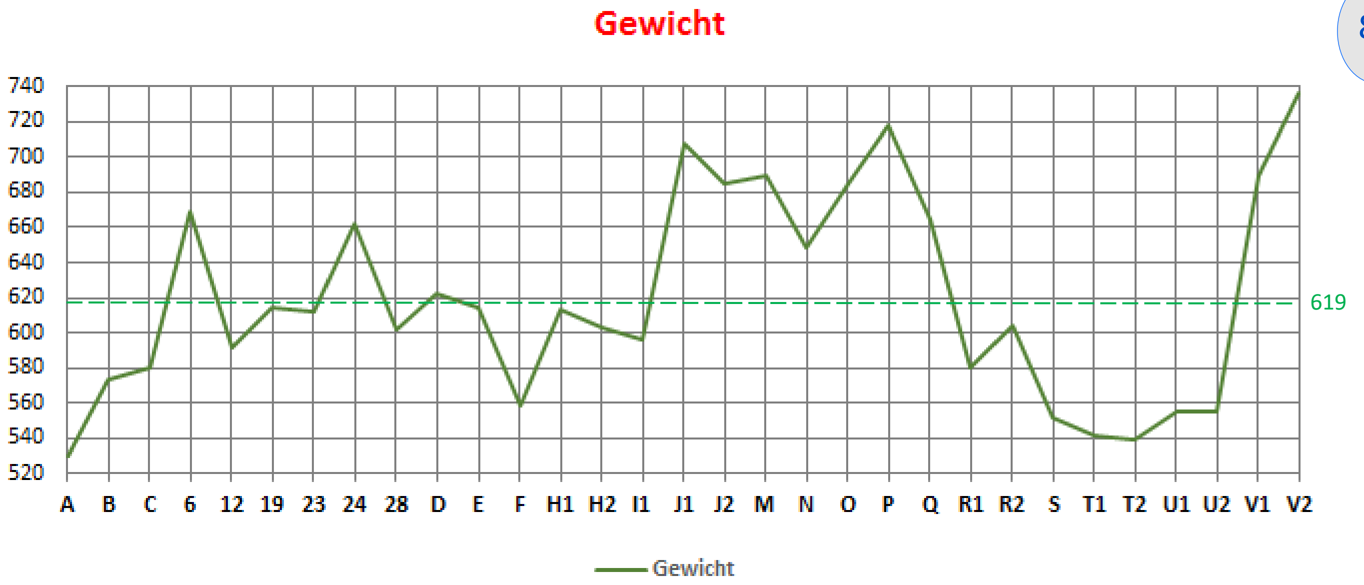

Deze collectie biedt de mogelijkheid voor een andere oefening, namelijk de berekening van het *soortelijk gewicht* van de gebruikte klei. Het tegelgewicht gedeeld door het tegelvolume (breedte x hoogte x dikte) geeft het gewicht van 1 cm^3 tegel. Voor tegels uit eenzelfde productieperiode zouden deze waarden op de grafiek in een vlakke lijn moeten resulteren. Behalve de reeks A-B-C is dit niet het geval. De fout zit hierin dat de formule (breedte x hoogte x dikte) bij deze handgevormde, aan de hoeken afgeronde, en aan de randen afgekalfde en taps gesneden tegels geen correcte waarde voor het volume kan opleveren. Het volume moet op een accurater wijze berekend worden. Mits nauwkeurige waarden, zou de oefening waardevolle informatie kunnen verschaffen.

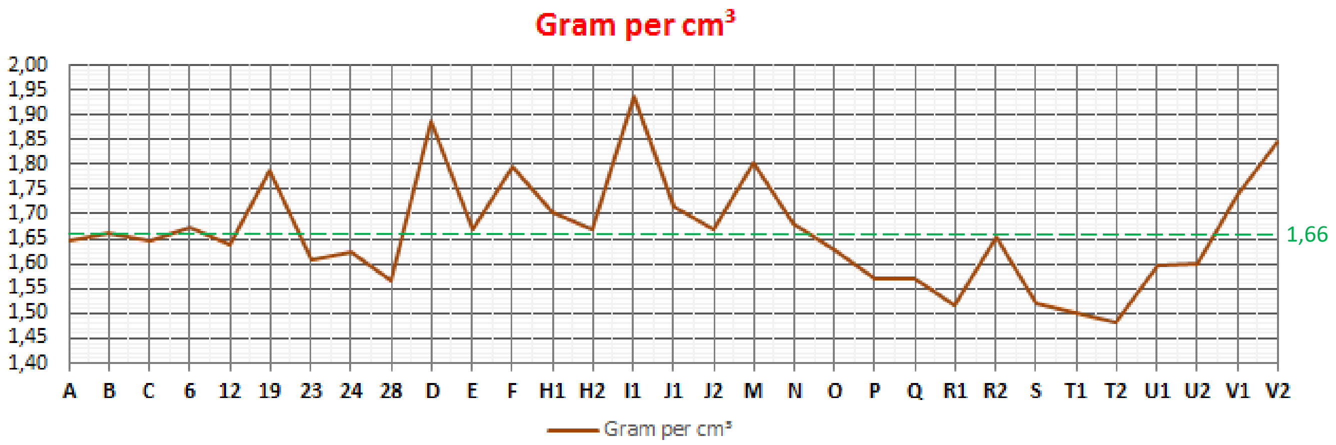

Een dergelijke oefening, toegepast op vijf industriële tegels die uit het Saulustableau werden verwijderd (zie I. 1. : AV.2014.002.004 tot 008), leveren wel het verwachte resultaat. Ondanks het feit dat de tegels niet volledig zuiver werden bijgesneden, liggen de berekende soortelijke gewichten zeer dicht bij elkaar: respectievelijk 1,97 - 2,01 - 1,94 - 2,03 - 2,03

In de toelichting aan het begin van dit rapport werd de aandacht gevestigd op het belang van de nagelgaatjes bij de beoordeling of tegels tot eenzelfde tableau kunnen gerekend worden. Overeenkomstige waarden vormen een waardevolle indicatie, maar zijn niet absoluut. Kleitegels werden immers niet aangemaakt voor een welbepaald tableau, wel voor het aanvullen van de voorraad. Na het drogen werden ze mogelijk door elkaar in de oven geladen en bij het ledigen van de oven als biscuittegel nogmaals door elkaar gehaald. Dit mag echter geen belemmering zijn om toch waarde te hechten aan een aantal vaststellingen.

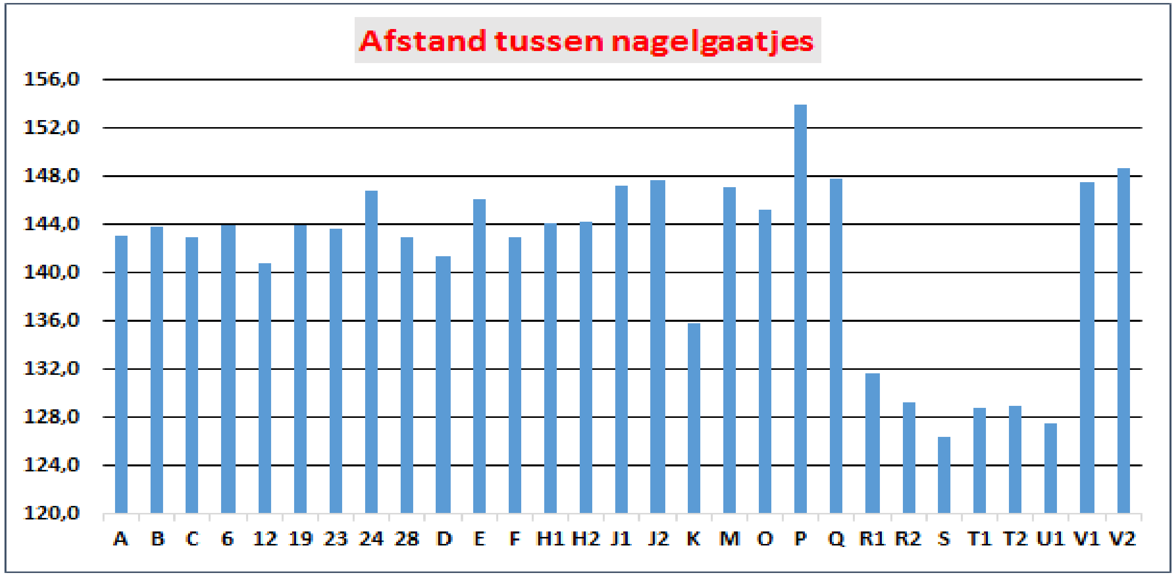

Tegel-nummer (1)	Afstand nagelgaatjes
A	143,1
B	143,8
C	143,0
6	143,9
12	140,8
19	143,9
23	143,6
24	146,8
28	143,0
D	141,4
E	146,1
F	142,9
H1	144,1
H2	144,2
J1	147,2
J2	147,7
K	135,8
M	147,1
O	145,2
P	153,9
Q	147,8
R1	131,6
R2	129,3
S	126,4
T1	128,8
T2	128,9
U1	127,5
V1	147,5
V2	148,6
Gemiddelde	**141,5**
Maximum	**153,9**
Minimum	**126,4**

- zoals reeds eerder opgemerkt, springen op het staafdiagram de maximum- en minimumwaarde van respectievelijk tegel P en S opnieuw in het oog;
- met uitzondering van tegels 12 en 24 meet de afstand tussen de nagelgaatjes van de overige zeven tegels van het samengesteld tableau de *Twee Goddelijke deugden* 143 mm, op tienden van een mm na.
- tussen tegel D en E bedraagt het verschil bijna 5 mm, wat de hierboven gemaakte hypothese van twee afzonderlijke tableaus verder ondersteunt (zie I. 3. a.);
- bij beide H-tegels is de afstand praktisch gelijk (zie I. 3. c.);
- idem dito voor beide J-tegels; het verschil met de gespiegelde sater op tegel K is beduidend (zie I. 4. a. en b.);
- een verschil van 6 mm tussen de tegels P en Q ondersteunt de hypothese van twee verschillende tableaus (zie I. 4. f.);
- opvallend is de terugval bij alle tegels met ornamentaal decor (R1, R2, S, T1, T2, U1, en mogelijk U2) behandeld in hoofdstuk I. 5. waaronder de vijf randtegels met moreskendecor;
- voor het bijsnijden van de twee boordtegels V1 en V2 is duidelijk hetzelfde plankje gebruikt (zie I. 5. e.).

(1) Enkel de tegels waarvoor de diagonale afstand tussen beide nagelgaatjes gemeten kon worden, zijn hier opgenomen.

Inhoud

SAMENVATTING

In dit eerste deel werden alle tegels besproken die op een of andere manier hebben toebehoord aan een tegeltableau, zijnde een voorstelling geschilderd over een groter geheel van tegels.

Als eerste werd het Saulustableau besproken dat op een oppervlak van 98 tegels de val van Saulus in scène brengt. Het is een van de belangrijkste getuigen van de Antwerpse majolicaproductie. Het onderzoek brengt duidelijkheid omtrent de opeenvolgende invullingen voor de tien open tegelplaatsen in het tableau en de verschillende plaatswissels die deze meebrachten. Zes industriële tegels die waarschijnlijk reeds bij de initiële samenstelling van het tableau werden toegevoegd, blijken bijgesneden vroege tegels van Boch Frères La Louvière te zijn. De tien open tegelplaatsen werden in 1965 ingevuld met replicategels in polyester. Slechts 88 tegels zijn dus origineel.

Drie randtegels met een decor dat volledig overeenstemt met dat op de randtegels onderaan het Saulustableau werden aanvankelijk beschouwd als getuigen van een tweede gelijksoortig tableau. Na onderzoek van de tegels van het zogenaamde tableau de “Drie Goddelijke Deugden” lijkt het niet onwaarschijnlijk dat deze drie tot dit tableau behoren.

Acht tegels met voorstellingen van putti, op een bruinrode of felgele achtergrond, zijn getuigen van mogelijk vier andere tableaus waaraan ze als randtegels hebben toebehoord. Voor twee tegels met een leeuwenkop op basement en kapiteel (D en E) zijn onvoldoende elementen voorhanden om ze tot eenzelfde tableau te rekenen. Twee andere tegels met roodbruine fond in de fries (F en G) kunnen mogelijk wel tot eenzelfde tableau worden gerekend. Vier overige tegels (H en I) horen duidelijk samen en vormen een tableau van 16 tegels, niet enkel vanwege een opmerkelijke overeenkomst van de puttivoorstellingen, maar ook door de combinatie van de nummering op de tegelruggen en de plaats in het tableau die door de overige elementen van het decor wordt gedicteerd. Toch kan een verschil in de tableaukentekens tussen de H- en de I-tegels voor enige twijfel zorgen.

Net als bij een aantal andere kunstnijverheden mogen we in Antwerpen omstreeks het midden van de 16de eeuw ook op tegeltableaus voorstellingen met grotesken verwachten. Tien tegels, waarvan negen randtegels van tableaus zijn, kunnen in deze groep worden ondergebracht. De studie wijst uit dat ze mogelijk afkomstig zijn uit acht verschillende tableaus. Ongetwijfeld zijn de ornamenten gebaseerd of geïnspireerd op eigentijdse prenten van een Cornelis Floris, Jacob Floris, Balthasar van den Bos of Hans Liefrinck I of II, om maar de voornaamste te noemen.

Ook moresken en arabesken, voornamelijk in de friezen, zijn eigentijds. Zeven tegels kunnen toegeschreven worden aan vier verschillende tableaus. Voor twee tegels (V1 en V2) was het moeilijk uit te maken of ze tot een tableau dan wel tot een tegelboord hebben behoord. De afwezigheid van merktekens op de ruggen laat de tweede vermoeden. Een tegelboord heeft geen band met de voorstelling die het afboord en kan in principe omheen elke voorstelling als kader geplaatst worden. Vergelijking van de veelheid van stroken die deze twee tegels afboorden, wijst uit dat ze tot twee verschillende creaties behoren.

De grote diversiteit van de opgemeten waarden en de grafische voorstelling ervan bevestigt dat de tegels op ambachtelijke wijze zijn geproduceerd. De opgemeten afstand tussen de nagelgaatjes ondersteunt hypotheses betreffende het al of niet samengaan van tegels in eenzelfde tableau.

De conclusie van het onderzoek is dat in de collectie Vleeshuis getuigen zijn bijeengebracht van waarschijnlijk 18 verschillende tegeltableaus en 2 verschillende tegelboorden. Hierin zijn zowel het Saulustableau begrepen als het tableau de “Twee Goddelijke Deugden” samen met de tegels A, B en C.
De productie van al deze tegels - 88 stuks in het Saulustableau, 9 in het tableau de “Twee Goddelijke Deugden” en nog 27 losse tegels - situeert zich rond het midden van de 16de eeuw. Drie ervan zijn gedateerd: 1544, 1547 en 15..

centrale voorstelling

Onmiddellijk rijst de vraag waar de tegels uit de centrale voorstelling van deze 18 tableaus gebleven zijn. Het Saulustableau is quasi volledig. Het tableau de “Drie Goddelijke Deugden” hebben we herleid tot “Twee Goddelijke Deugden”. Het telde 35 tegels, waarvan slechts 9 beschikbaar. Van het tableau met de Scaldis en putti weten we zeker dat het slechts 16 tegels telde, maar de centrale voorstelling blijft onbekend. Bij andere tegels lezen we een rugnummer dat wijst op een tableau van 40, 50 en meer tegels, waarvan er slechts één of twee overgeleverd zijn.

collectie Frans Claes

Ook stelt zich de vraag waar deze tegels vandaan komen. Van een aantal weten we dat ze aangekocht werden op de veiling van de collectie Frans Claes op 30 november 1933. Frans Claes had veel meer Antwerpse majolicategels in zijn museum “De Gulden Spoor”. Waar kwamen die vandaan? Waar zijn ze heen? Een onderzoek van het archief Frans Claes, of van zijn broer Vincent Claes die de afhandeling van het nalatenschap op zich nam - indien die zouden bestaan - zou een eerste bron van informatie kunnen zijn. Een studie, over de grenzen heen, dringt zich op.

bestaansgeschiedenis

Majolicategels geproduceerd in de 16de eeuw en vandaag aanwezig in onze musea zijn grof gerekend 450 jaar oud. Vele zijn in de loop der jaren vernietigd geworden, per ongeluk of met opzet. Andere hebben de destructie van woelige tijden overleefd. Maar waar waren ze al de jaren voordat ze in de collectie Claes en/of collectie Vleeshuis werden opgenomen? Het achterhalen van de bestaansgeschiedenis van deze stukken zou heel wat leren over wat er fout was met deze kunstwerken en wanneer het fout is gegaan. Waarom zijn schilderijen van heel wat meesters, beroemd of minder beroemd, al die jaren bewaard gebleven en gekoesterd. Waarom resten er van de 16 vermoedde tegeltableaus slechts enkele randtegels, hoewel er - voortgaand op het kunstige van het Saulustableau - toch even waardevolle realisaties moeten bestaan hebben.

chemische analyse

Nauw verwant aan deze beschouwing is de vaststelling dat praktisch alle tegels op hun rugzijde sporen van mortel bevatten. Dit is zonder meer het bewijs dat ze ooit daadwerkelijk als muurbetegeling werden opgesteld. Ooit, kan zijn onmiddellijk na hun productie in de 16de eeuw, maar kan ook veel recenter zijn, bijvoorbeeld in de late 19de eeuw wanneer ook het Saulustableau is ontdekt en gemonteerd. Een materiaalanalyse van de mortel- en kalkresten op de achterkanten van de tegels zou verhelderend zijn.

atelier Den Salm

Van het Saulustableau en van een serie andere tegels wordt gezegd dat ze werden aangetroffen bij de aanleg van de Nationalestraat dwars door het terrein van het atelier *Den Salm*. Dit is niet correct. De Nationalestraat is ontstaan door een verbreding van de Boeksteeg, een eerste maal tot 15 meter breed, beslist op 16 januari 1874, ten einde het Zuidstation met de stadskern te verbinden.(1) De Boeksteeg dateerde reeds uit begin 14de eeuw.(2) Pas op 27 juni 1877 wordt de naamswijziging van Boeksteeg in Nationalestraat beslist.(3) Op 11 mei 1878 en 4 juni 1880 werden nog verdere verbredingen van de Boeksteeg goedgekeurd.(4) Hiervoor werden nog in 1880 huizen afgebroken die stadseigendom waren.(5) Onderzoek naar de exacte plaatsen en tijdstippen van deze verbredingswerken ten opzichte van de ligging van het atelier *Den Salm* en welke informatie hierover in kranten en publicaties uit die tijd verspreid werd, dringt zich eveneens op.

productie-ateliers

Voor de decors op deze randtegels vinden we geen overeenkomsten met vondsten op sites waar een majolica-oven werd opgegraven, noch op andere plaatsen in de binnenstad, zoals de stortplaats op de site van de Sint-Augustinuskerk in de Kammenstraat (Caignie 2008). Nog op veel andere archeologische sites kwamen geïsoleerde fragmenten van tegeltableaus te voorschijn, maar deze kunnen niet gelinkt worden aan de tegels uit de collectie Vleeshuis. De vraag stelt zich dan of al deze tegels in één enkel Antwerps majolica-atelier zijn geproduceerd, dan wel in meerdere.

tableaukentekens en tegelnummers

Bij dit soort onderzoek is de informatie die gegeven wordt op de rug van de tegels van grote waarde. Letters of figuurtjes bovenaan de tegelrug zijn noodzakelijk om bij het uitladen van de oveninhoud tegels van eenzelfde tableau samen te brengen. Een aantal tegels in de collectie kon op basis van dit kenteken aan elkaar gekoppeld worden. Maar juist door dit kenteken dienden een aantal andere tegels als afzonderlijke producties beschouwd, niettegenstaande de verleiding groot was om hen op basis van het decor tot hetzelfde tableau te rekenen.

Het meermaals voorkomen van de letter **O** als tableaukenteken valt op: 9 tegels bij het tableau de Twee Goddelijke Deugden, en de tegels M, Q en R2. De vraag dient gesteld of dit wel degelijk een tableaukenteken is zoals hierboven omschreven, ofwel het kenteken van een bepaalde schilder of van een majolica-atelier.(6)

Onderaan de rugzijde vindt men dan het volgnummer van de tegel in het geheel van het tableau. Voor enkele tegels kwam dit aardig uit. Bij andere hebben we een leesprobleem, hoewel een vermoeden toch toelaat de grootte van het tableau in te schatten. Indien een ervaren restaurateur de tekens op de ruggen iets meer vrij kon maken, zou dit nuttige informatie opleveren om de hierboven gemaakte hypotheses te bevestigen, te ontkrachten of andere conclusies te maken.

nummeringlogica van het Saulustableau

Uit de tegelnummers op een aantal tegels kan worden afgeleid dat de volgorde van nummering steeds geschiedt van boven links naar onderaan rechts. Voor een aantal tegels hebben we geprobeerd het proces van deze nummering te reconstrueren. Slechts één enkel tableau, het Saulustableau, kan deze hypothese bevestigen. Indien ooit, zoals reeds vaker werd gesuggereerd, het Saulustableau zou ontmanteld worden voor restauratie en bevestiging op een nieuwe support, moet bijzondere aandacht besteed worden aan deze informatie. Niet enkel de wijze van nummering, maar ook de schrijfwijze van de kentekens en cijfers zijn hierbij van belang. Dit is zeker zo voor het toetsen van de kentekens op de rug van de drie losse tegels besproken in hoofdstuk I. 2 A.

schildershand

Bij een aantal tegels uit de collectie werden opvallende overeenkomsten in de schilderwijze of het gebruikt kleurenpalet genoteerd. Als voorbeeld gelden de blauwe lijntjes opgemerkt bij de tegels D en E, hoewel die daar niet tot enige conclusie hebben geleid. Ook het mangaanpaars dat bij enkele tegels werd opgemerkt, is vermeldenswaard. Bij het onderzoek van de tegels is nog te weinig aandacht besteed aan dit aspect, de zogenaamde schildershand, die kan duiden op eenzelfde schilder, in eenzelfde atelier, in eenzelfde tijdsperiode.

(1) Een eeuw openbare werken … 1964-1968, 94.

(2) vande Weghe 1977, 334.

(3) Een eeuw openbare werken … 1964-1968, 79.

(4) Een eeuw openbare werken … 1964-1968, 105.

(5) Een eeuw openbare werken … 1964-1968, 110.

(6) Dank aan Leon Geyskens voor deze suggestie.

Literatuur Saulustableau

Cat. IV
Stad Antwerpen, *Oudheidkundige Musea, Vleeshuis, Catalogus IV, Glas en Ceramiek*, [1954].

Dumortier 2002
Dumortier C., *Céramique de la Renaissance à Anvers, De Venise à Delft*, cat. nr. 12.

Douillez 1957
Douillez J., "De Bekering van Saulus", Aanvullende gegevens over een befaamd tegeltableau in het Vleeshuis, Antwerpen, in*: Tijdschrift der Stad Antwerpen*, 3e jg., nr. 2, juli 1957, 45-47.

Génard 1891
Génard P., Aantekening over een tafereel in majolica te Antwerpen in 1547 gemaakt, in: *Provincie Antwerpen, Bulletijn van het Comiteit van Briefwisselende Leden der Koninklijke Commissie van Monumenten en van het bestuur van het Museum van Oudheden enz. te Antwerpen, Jaren 1887-1890*, 1891, 196-201.

Gulbenkian 2013/14
The splendor of cities. The route of the tile. Calouste Gulbenkian Foundation, Exhibition 25 october - 26 january 2014. Exhibition catalogue.

Korf en Hijmersma 1971
Korf Dingeman en Hijmersma H.J., Antwerps plateel, in: *Mededelingenblad Nederlandse vereniging van vrienden van de ceramiek*, 62/63, 1971.

Laurent 1922
Laurent M., Guido di Savino and the earthenware of Antwerp, in: *The Burlington Magazine*, Volume 41, Number CCXXXVII (237), December 1922, p. 288-297.

Mariën-Dugardin 1973
Mariën-Dugardin A.M., Les grotesques dans la majolique anversoise de la seconde moitié du XVIe siècle, in: *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, 45e année, 1973, Bruxelles, 173-200.

Nicaise 1934
Nicaise H., Les origines italiennes des Faïenceries d'Anvers et des Pays-Bas au 16e siècle, in: *Bulletin de l'Institut Historique Belge à Rome*, Fascicule XVI, Rome, 1934, p. 109-129.

Schéle 1965
Schéle Sune, *Cornelis Bos, A study of the Origins of the Netherland Grotesque*, Stockholm, 1965, fig. 30, 93.

vande Weghe 1977
vande Weghe Robert., *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*, Antwerpen, 1977.

Van Herck 1936
Van Herck Ch., Antwerpsch plateel, De Saulus' bekering van 1547 en enkele aanverwante fragmenten, in: *Jaarboek van Antwerpens Oudheidkundige Kring*, deel 12, 1936, p. 62-66.

Inhoud

Literatuur algemeen

Archer & Wilson 2011
Archer Michael / Wilson Timothy - Antwerpener Majolika-Fliesen in Firle Place. Antwerp maiolica tiles at File Place, in: *Keramos* 210, 97-105.

Caremans 2012
Caremans Clement - *Musea en Erfgoed Antwerpen: een kleine geschiedenis, Groeten uit Antwerpen,* II, 2012.

Caignie 1995
Caignie Frans - Guido di Savino alias Guido Andries, in: *Tegel* 23/1995, 2-10.

Caignie 2008
Caignie Frans - *Majolicategels uit de Sint-Augustinuskerk*, Rapporten van het Stedelijk informatiecentrum archeologie & monumentenzorg, 3.

Caignie 2009
Caignie Frans - *De majolica tegelvloer in de kapel van kasteel Rameyenhof te Gestel*, studierapport, eigen uitgave.

Caignie 2012
Caignie Frans - *Laat 16de - vroeg 17de-eeuwse Antwerpse majolica-tegeltableaus met parelranddecor*, http://www.tegels-uit-antwerpen.be, (2012) Museum Plantin-Moretus.

Dumortier 2002
Dumortier C., *Céramique de la Renaissance à Anvers, De Venise à Delft*.

Een eeuw openbare werken … 1964-1968
Een eeuw openbare werken te Antwerpen : gedenkboek en catalogus. Antwerpen, Stad. Dienst voor Werken, Antwerpen, 1964-1968.

Gedenkboek Frans Claes 1932
Gedenkboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen, Antwerpen's Oudheidkundige Kring, Antwerpen, 1932.

Génard 1894
Génard P., *Catalogue du Musée d'Antiquités d'Anvers*, 4ème ed., Anvers, 1894.

Korf 1976
Korf Dingeman - Merkwaardige majolicavondsten bij Haarlem, in: *Antiek* 1976, 10e jg. 769-789.

Laurent 1922
Laurent Marcel - Guido di Savino & the earthenware of Antwerp, in: *The Burlington Magazine*, XLI, 1922, 288-297.

Lampo 2004
Lampo Jan - Camille Huysmans contra Vincent Claes of de slag om de musea, in: *Het Vleeshuis. Slagerspaleis van Antwerpen*, Leuven, 2004.

Mariën-Dugardin 1973
Mariën-Dugardin A.M., Les grotesques dans la majolique anversoise de la seconde moitié du XVIe siècle, in: *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire*, 45e année, 1973, Bruxelles, 173-200.

Musée Frans Claes 1933
Musée Frans Claes "De gulden spoor" : gildes, armes, fouilles, antiquités, folklore, tableaux, sculptures, métaux, ... la vente publique aura lieu en la Salle Gruter, 1ére partie. Anvers 27 novembre - 1 décembre 1933, Veilingcatalogus, 157-160.

Philippen 1932
Philippen E.H. L.J.M., Oud Antwerpsch Plateelwerk, in: *Gedenkboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen*, Antwerpen's Oudheidkundige Kring, Antwerpen, 1932, 243-257.

Pluis 2013
Pluis Jan - *De Nederlandse Tegel, decors en benamingen, 1570-1930; The Dutch Tile, designs and names, 1570-1930*, met medewerking van Daniël Hanekuijk †, Piet Bolwerk, Jan van Loo †. Derde, herziene en vermeerderde druk, Primavera Pers, Leiden 2013.

Rackham 1926
Rackham Bernard - *Early Netherlands Maiolica with special reference to the tiles at the Vyne in Hampshire*, 1926.

Schéle 1965
Schéle Sune, *Cornelis Bos, A study of the Origins of the Netherland Grotesque*, Stockholm, 1965.

Van Herck 1937
Van Herck Ch. - Een Antwerpsch Tegeltableau der Drie Goddelijke Deugden, in: *Antwerpen's Oudheidkundige Kring*, XIIIe Jaarboek, Antwerpen, 1937, 73-74, Pl. XII.